

Это цифровая копия книги, хранящейся для потомков на библиотечных полках, прежде чем ее отсканировали сотрудники компании Google в рамках проекта, цель которого - сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Прошло достаточно много времени для того, чтобы срок действия авторских прав на эту книгу истек, и она перешла в свободный доступ. Книга переходит в свободный доступ, если на нее не были поданы авторские права или срок действия авторских прав истек. Переход книги в свободный доступ в разных странах осуществляется по-разному. Книги, перешедшие в свободный доступ, это наш ключ к прошлому, к богатствам истории и культуры, а также к знаниям, которые часто трудно найти.

В этом файле сохраняются все пометки, примечания и другие записи, существующие в оригинальном издании, как наименование о том долгом пути, который книга прошла от издателя до библиотеки и в конечном итоге до Вас.

Правила использования

Компания Google гордится тем, что сотрудничает с библиотеками, чтобы перевести книги, перешедшие в свободный доступ, в цифровой формат и сделать их широкодоступными. Книги, перешедшие в свободный доступ, принадлежат обществу, а мы лишь хранители этого достояния. Тем не менее, эти книги достаточно дорого стоят, поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые действия, предотвращающие коммерческое использование книг, в том числе установив технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас о следующем.

- Не используйте файлы в коммерческих целях.
Мы разработали программу Поиск книг Google для всех пользователей, поэтому используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- Не отключайте автоматические запросы.
Не отключайте в систему Google автоматические запросы любого вида. Если Вы занимаетесь изучением систем машинного перевода, оптического распознавания символов или других областей, где доступ к большому количеству текста может оказаться полезным, свяжитесь с нами. Для этих целей мы рекомендуем использовать материалы, перешедшие в свободный доступ.
- Не удаляйте атрибуты Google.
В каждом файле есть "водяной знак" Google. Он позволяет пользователям узнать об этом проекте и помогает им найти дополнительные материалы при помощи программы Поиск книг Google. Не удаляйте его.
- Делайте это законно.
Независимо от того, что Вы используете, не забудьте проверить законность своих действий, за которые Вы несете полную ответственность. Не думайте, что если книга перешла в свободный доступ в США, то ее на этом основании могут использовать читатели из других стран. Условия для перехода книги в свободный доступ в разных странах различны, поэтому нет единых правил, позволяющих определить, можно ли в определенном случае использовать определенную книгу. Не думайте, что если книга появилась в Поиске книг Google, то ее можно использовать как угодно и где угодно. Наказание за нарушение авторских прав может быть очень серьезным.

О программе Поиск книг Google

Миссия Google состоит в том, чтобы организовать мировую информацию и сделать ее всесторонне доступной и полезной. Программа Поиск книг Google помогает пользователям найти книги со всего мира, а авторам и издателям - новых читателей. Полнотекстовый поиск по этой книге можно выполнить на странице <http://books.google.com/>

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Slav 1457.321.20

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

Михайло Драгоманів

— і —
єго роля в розвою України

Написав і видав

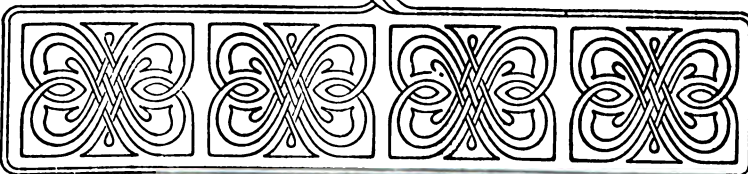
М. П А В Л И К.

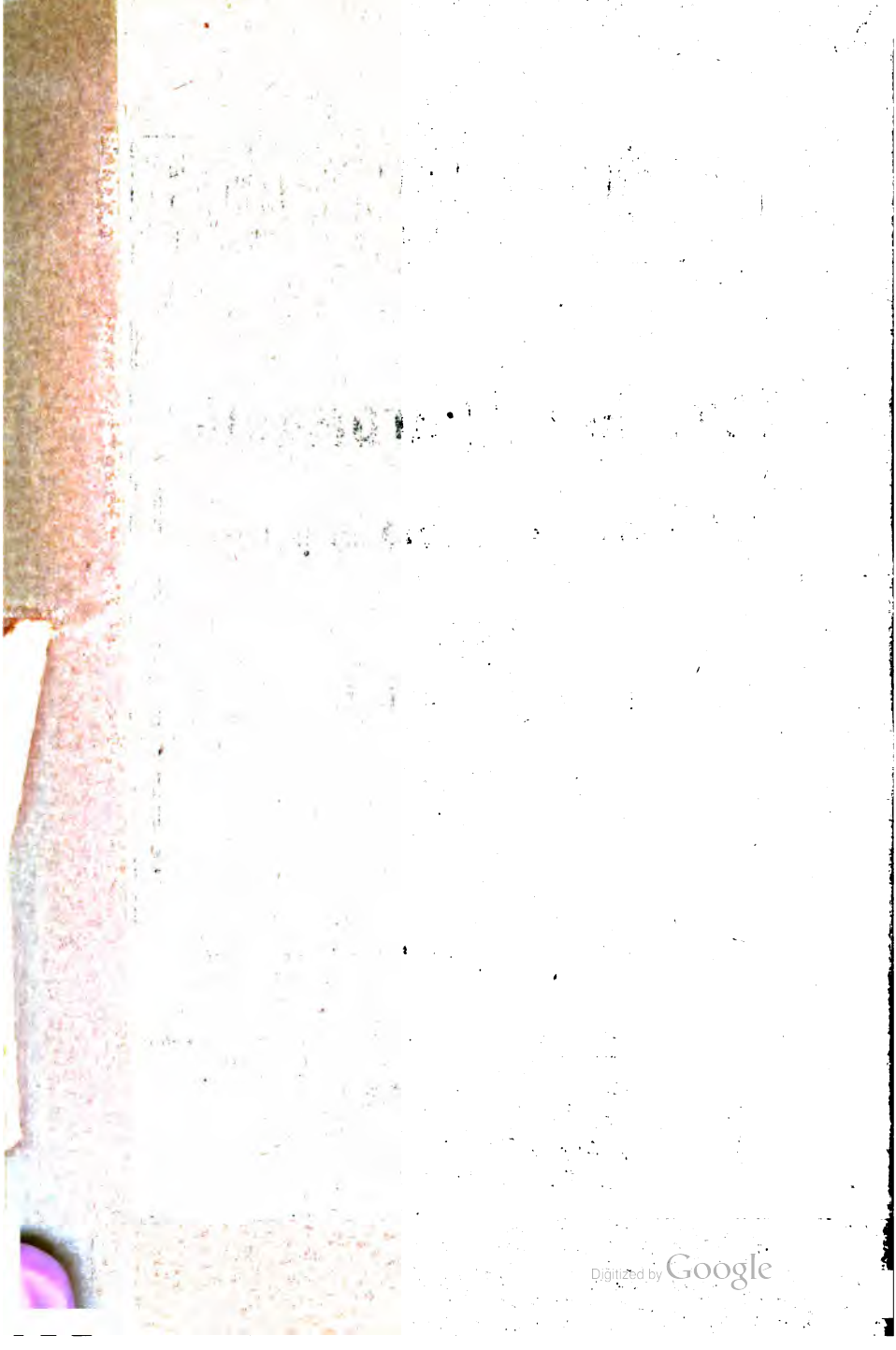
Ціна 50 сот.

Львів
„Друкарня Удїлова“, вул. Коперника ч. 20.
1907.

17771

Ex Libris
NICHOLAS CEGLINSKY

Михайло Драгоманів

і

єго роля в розвою Україн.

Написав і видав

М. П А В Л И К

Л Ъ В І В
З „Друкарні Уділової“
1907.

Slav 1457.321.20

Director's Ed.

З М І С Т.

Передне слово	ст. III.—IV.
Відчит із 13-го липня 1902 р.	" 1—45
Вставки в відчиті (м. і.):	
Драгоманів про Шевченка (з листа до М. Бучинського 4. III. 1872)	" 2 4
Драгоманів про Угорську Русь (1895 р.); угорський фонд	" 40—42
Додатки до відчиту:	
1) Могила Драгоманова в Софії (1902 р.)	" 45—46
2) Вплив мого відчиту на українську молодіж у Галичині; гроші на перевезене его тіла; дотична ухвала радикальної партії з 23. XII. 1906 р.	" 47—48
Максимальні домагання Драгоманова що до України, в прикладі до єї теперішнього стану	" 49—91
Вступ	" 49—54
Коротка програма українських громадівців-безначальників (1880 р.)	" 54—57
Безначальство й українська держава	" 57—62
Значіне нашого мужицтва в долі України	" 62—64
Українська одежа в праці на Україні	" 64—
Сирітство нашого мужицтва. Відорваність інтелігенції від него. Український соціялізм. Недостача техніки по наших селах	" 64—69
Революція й еволюція	" 69—73
Віра на Україні	" 73—77
Чужинці на Україні	" 77—78
Безначальні порядки на Україні (в тім і давні Січові)	" 79—85
Держава й громада; прогрес і регрес	" 85—91

Передне слово.

Отся книжочка складає ся, як бачите, з мого давнішого відчиту*) відповідно поправленого й доповненого та з докладнішого представлення максимальних (найдалі йдучих) ідей Драгоманова що до України, і то єго власними словами, лише з деякими моїми замітками.

В книжочці зазначена моя давна літературна завдача, якої мені, — при найщирішій моїй волі, — на жаль, не довело ся сповнити в цілости, та вже й не доведе ся.

Драгоманів вимогає спеціального дослідника, з особливими прикметами талану, розуму, характеру й серця. Єго, того дослідника, дуже люблю, але й тяженьку працю, влекшить, що правда, і розпросторене до того часу, окремих творів Драгоманова та матеріалів про него, і, — в далеко більшій мірі, — сам дальший хід життя на Україні й довкола, геніяльно вгадуваний Драгомановим, — хід, що неминуче дасть рацію єго головним ідеям.

Але важна, переважна для свідомости земляків річ — і цільний образ життя, діл і думок Драгоманова, змальований на тлі новіщої історії України.

---

*) „Памяти Михайла Драгоманова. Відчитування на вечірницях устроєних в Його честь українською молодіжю у Львові 13. липня 1901 р. („Бібліотека для суспільних наук“, вид. Лев Когут, ч. 1. Чернівці, 1902, 8^о, ст. 42 на 30 с.)

Та, на такого спосібного й совісного історика-живописця Драгоманова прийде ся ждати, бачу, довго, і ся жданка коштувати ме Україну чимало нової блуканини тай нових жертв, — які, однако, могла би відвернути відповідна напередня політична свідомість дотепніщих земляків.

У моїй книжочці схоплено, — здає ся мені, — головні зариси такого будущего з'ображення Драгоманова; в усякім разі вірна в ній суть его вкраїнства. То може й не зайвий єї вихід... може вона матиме глибший, тривкіший вплив: може сам теперішній стан України, — неказано гіркий, майже розпучливий, — примусить щиріщих земляків, звернути за єї понукою, більшу увагу на Драгоманова, тай прихилити ся рішучо й без воротя до виложених оттут ідей...

Я й надію ся сего, — особливо по кращій, чесніщій частині нашої молоді обох полів. Бо в кого-ж, як не в тої вічно-відмолодної й вічно-поступної сили народу, має найти ся на стілько свіжого розуму й нелукавого серця, аби схопити й полюбити той високо-розумний і глибоко-народлюбний заповіт найчільнішого новітного вкраїнського культурника й політика, тай на стілько дійсного патріотизму й завзятя, аби схопивши й полюбивши той заповіт, і вводити его в жите?...

8. I. і 12. IV. 1907.

М. П.

Відчит із 13-ого липня 1901 р.

Минуло вже шість років, як умер Той, кого ми отсе поминаємо. Мені — та, певно, не лиш мені — дзвинять і доси в душі і щирі привіти з нагоди юбілея Єго тридцятилітньої діяльності, що відбувся в нашому місті 1894 р., і гіркі голосіня після Єго трагічної смерти, в кілька місяців по юбілею, — дзвинить і піднебесна хвала живому, на заході Єго житя, і врочиста присяга Єго давних приятелів і новонавернених прихильників, над Єго свіжою могилою, що йти муть усі за Ним і що поминки Єго стануть незабаром усенародним українським святом, на-рівні з поминками Шевченка.

І що-ж? Із усеї тої „великих слів великої сили“ нема доси хісна, ба, пропало й багато з тої прихильности до Него, яку показували Єму найближчі Єго товариші ще тоді, як уся наша суспільність воювала з Ним. І як би не нинішні скромні вечірниці, — не те, що ввага до Небіжчика (як я добре знаю) все-ж таки росте серед найновіщої верстви нашої галицької молодіжи, то, можна би дійсно впасти в розпуку за земляків...

Нема що ховати — треба признати ся прилюдно: культ Драгоманова, за тих шість років, не ріс, а падав, — тим часом як культ Єго земляка, Шевченка, росте постійно, і то не лиш на ціліні заїни, але й в єї американських кольоніях.

Причини сему ясні.

Шевченко — поет, а поезія притягає до себе доси широкі круги людей. Шевченкової-ж поезії

стане на заповнене Єго вечірниць: одна-дві деклямації, чи сьпиви Єго віршів, кілька фраз на сю тему, в промові чи відчиті — і ті вечірниць готові.

Так воно звичайно й практиковано у нас; так воно практикує ся по більшій частині й доси.

Та є в культурі Шевченка одна річ, яка все виходила серіозно. Шевченкові твори заспокоюють одну велику народну потребу чим раз ширших кругів українського напряму — потребу національної самосвідомости. Оснівний мотив Шевченкової поезії — могуче національне почуте, а могуче власне тим, що виражене живим змістом життя найширших верстов нашої нації — мужиків, обставлене всіма тонами їх радощів і горя.

Ось чому Шевченко став немов би пророком-провідником українського національного почуття, українського націоналізму. Ось де й головна причина чим раз більшої популярности Єго серед нашої суспільности.

Драгоманів дуже ріжнить ся від Шевченка і яко діяч і яко особа. Почати з того, що Драгоманів — на око, повне противенство Шевченка, в самім оснівнім остатного. Драгоманів не лише не вважав себе українським націоналістом після-шевченківської пори, але й дуже критикував тодішній український націоналізм, уважаючи Єго або беззмістним, або реакційним, і то навіть у порівнанню з Шевченківським націоналізмом*). Бо й справді: Шевченко таки критикував хиби української нації,

---

*) На думку Драгоманова, Шевченко стояв і тут безмірно вище від українських націоналістів. Ось що писав Драгоманів 4-го марта 1872 р. із Фльоренції неб. Меліт. Бучинському (переписую теперішньою правописю і поправляю де куди мову; 29. XII. 1906):

„Шевченка не можна почитати поетом націоналізм гусударственного, він відносить ся до минулого України, д гетьманщини, не так як патріоти польські або венгерські д свого. Шевченко поет волі народу, і для нього слає

тим часом як пізніші прихильники єго, т. зв. україн офі ли, признавали українську націю з усіма її хибами — „усе те, мовляв, наше, рідне“ — тай стояли на тому, що задля розвою України досить єї власних „національних основ“, без усякого чужого впливу.

Прихильники Шевченка були, значить, національно, індивідуалістами-сепаратистами, і то, як бачимо, не лише супроти Москалів, але й супротив усього культурного сьвіта.

Драгоманів виходив як раз із супротивного становища. Він був космополіт-федераліст, у найкращім і найширшім розуміню сего слова — прихильник духового союзу Вкраїни з усім культурним сьвітом, і дивив ся з сего становища на всі національні рухи, в тім числі й наш український, домагаючи ся, аби й остатний починав просто з проповіді всесьвітніх ідей волі, рівности й розуму тай ішов дорогами, які просто ведуть до

корони, хоть би вона й була на голові якого небудь Хмельницького, не має цїни, коли нарід не вільний (дивись Послання до мертвих, живих і т. д. земляків). А для того Шевченко так дивить ся на свій край, що він поперед усього поет гуманности; його ідеал: правда, наука, щастє сїм'ї (рай його). Він і волі хоче (на те), щоб сей ідеал забезпечити, він гнівом палає на ворогів народу (Поляків і Москаля), за те, що руйнують сей рай; але як тільки й свої перейшли у неправду, Шевченко не йде за ними і пімста кровава не його ідеал (Гайдамаки). Коли Шевченко з любовію згадує колишню долю гетьманської України, то, конечно, яко маляр любуєть ся і „бунчуками й булавами“ і „ревучими гарматами“, — та не у тім головна причина, що він від теперішнього повертаєт до колишнього: не бунчуків йому жаль, а того, що під тими бунчуками хоть і у не досконалім виді, а все таки були: воля й ініціатива народня, а плаче він, як погляне — „Чигирин“, баче сон моральний. Сей гуманний дух Шевка причина, що він виходив за межі українїзму, а брав жети для поєм скрізь, де бачив боротьбу правди з неправдою (Гус, Неофіти). Сей широкий дух причина його великої дулярности і в Великій Русі. Бажаємо, щоб ся популяр-

побіди тих ідей. На Єго гадку: „патріотичне діло оборони народности лише тоді й може бути міцне, коли воно сходиться ся з ділом загально-людським поступу культурного та соціального, розробленню й заведенню ідей котрого в маси свого народу та представленню житя тих мас із погляду, виходячого з тих ідей, і повинні би посвятити свої сили патріотичні партії слабших національностей“ (див. „Десятиліте української літератури“, 1874 р.).

Само собою розуміє ся, що між націями, з якими Він радив Українцям дружити, була й великоруська нація, котру він уважав близнятем української. Драгоманів не радив Українцям цурати ся російської мови й літератури, з таким Пушкіним, Лермонтовим, Тургеневим і особливо Українцем же Гоголем, котрі що до викінчення форми своїх творів, повинні були, на думку Драгоманова, служити взірцем українським письменникам, не виключаючи самого Шевченка, в творах котрого форма часто

ність перейшла і в другі землі з перекладами, бо, як вірно сказав про Шевченка Герцен: „Шевченко едва ли не единственный поэт народный“. (Справді, зрівняйте його хоть з Беранже, котрого так часто звать народним поетом, згадайте усяких Лізет, бонапартовську легенду і таке инше у Беранже, і потім Шевченкові образи!) Що Шевченко поет гуманности і волі — се безспорно, що він також поет і український — ще меньше безспорно. А коли так, то чи не благословити нам судьбу, що вона не дала нам зтвердити „національного государства“, а дала задержати порив до волі, правди, сім'ї та красоти, бо, здаєть ся мені, государства далеко не послідне слово історії. а скоріш посліднім словом єї вільний союз людей і громад для освіти й щастя! Будемо-ж чекати не українського Людовіка XIV, а „апостола правди і науки“. (М. Др.) — Додам, що всіх українських віршописців після Шевченка Драгоманів і не рівнав з Шевченком що до талану: се були, на єго гадку, або малі Тарасики — карикатурники Шевченка, або таки круглі бездари. „Твори“ всіх їх (окрім Шевченка) стоять, на гадку Драгоманова, нижче від української простонародної поезії що до сили талану, реальности змісту таї язикового оброблення. (М. П.)

дійсно дуже недбала. Драгоманів стояв на тім, аби лишити на Україні російську викладову мову в школах вищих і середніх іще на довго, поки не виросте ґрунт український у низу. Драгоманів противився в загалі формулі українофілів: „усе відразу, на всіх полях, на підставі права нашого, як о самостійної нації, — мовляв — навіть запорученого нам колись то вражим Москалем“. Драгоманів звертав увагу на те, що покликувати ся на історичні акти, яких власне й не було — не політично, а домагати ся від дужого Москаля всего наведеного вище, без найменчої при тому власної сили — по-просту сьмішно. Він радив Українцям добивати ся своїх прав не голословною теоретизацією, але працею на вселюдських основах, аргументувати свої національні права на підставі прав людських, а в усякім разі поступати більше практично, се б то аргументуючи свої національні права, стояти про око більше на становищі політичним і педагогічним — боронити автономію всіх територій Росії та резонність викладати дітям усіх націй Росії науку в їхніх національних мовах, — на що мусять же пристати всі щирі прихильники політичної волі та просьвіти, навіть серед Великорусів. Драгоманів стояв у загалі за працю знизу в гору — за рідну мову в народніх школах на Україні, за розвій популярної літератури в тій мові та за організацію мас, які нею говорять, а там уже — казав він — ми, зростаючи в силу, підоймати мемо ся все вище й вище, до повного розвою нашої нації, на всіх полях.

Що до української літератури в російській Україні, то Драгоманів радив розвивати т. зв. „вищу літературу“ лише в міру зросту дійсних потреб, при тому старати ся присвоювати українській літературі що-найкраще з усесьвітніх літератур, і то идче, ніж се робить російська література, бо це таким чином можна буде заставити інтеліген-

цію на Україні взяти в руки українську книжку, тай Великорусів — признати *raison d'être* українській літературі. Теоретично, розвоєви української літератури, тай загалом української нації, Він не клав ніяких меж, а казав, що наша нація розвіє ся неминуче до всего того, до чого спосібна по природі, — аби лише самі земляки про се дбали, а чужинці їм у тім не перешкождали.

Українські націоналісти не могли помирити ся з такими поглядами Драгоманова і розуміли змаганя его так, що він буцім-то не признає прав української нації тай підпирає на Україні російство. До сего прийшло й те, що Драгоманів дійсно не вважав Шевченка за ідеал поета громадянина, ба навіть гостро критикував его не лише за форму, але й за зміст его творів т. зв. тенденційних, які українські націоналісти брали за програмові для розвою України, тим часом як, на думку Драгоманова, власне ті твори Шевченка — найслабші і найменше придатні на провід нації, бо нема в них ясных, постійних, опрограмлених ідей, а за те є вузький націоналізм або навмисно дуреньковатий хлопізм зі „своєю мудрістю“ і т. п. Ворожня українських націоналістів до Драгоманова за такі відносини до Шевченка прорвала ся зараз після смерти Шевченка 1861 р., в церкві київській з домовиною Шевченка, в характерних словах одного, — як пише Драгоманів у своїх споминах, — п'янького землячка, сказаних Драгоманову: „ти чого тут? — тобі тут не місце!“ Тим часом Драгоманів, зараз же після сего, на дорозі з церкви на цвинтар, виголосив найкращу промову над домовиною Шевченка, на тему, що земляки не вміють шанувати своїх великих людей, за житя, а роблять се аж після їх смерти, тоді, коли вже за пізно.

Українські націоналісти лаяли — тай лають і доси — Драгоманова за „русофільство“, хоть на такий докір ему вони не мали права — раз, тому що він-же був явним і лютим противником

„обрусіня“, се б то російщення правительством усіх не-великоруських національностей держави, в тім числі, розуміє ся, й української, а друге, тому, що він працював літературно майже виключно для розвою України, пишучи дуже багато по українськи, тим часом як велика більшість его противників не робила того зовсім, ба навіть не вміла по українськи і так, як умів Драгоманів. Сучасні Драгоманову Українці по найбільшій частині лише бурмотіли тишком за права української мови, літератури, нації, але фактично дуже мало робили задля їх розвою, мирили ся з російською літературою на Україні безмірно більше ніж Драгоманів, і при тому, звичайно, з послідом єї, черпаючи з того посліду всю „свою мудрість“ і вважаючи російську літературу одиноким жерелом культури, а то попросту тому, що не знали ніяких європейських мов, які знав Драгоманів.

Отсю, як бачимо, безпідставну ворожню до Драгоманова, за его „руссофілство“, ширили давніші українські націоналісти і в Галичині, між народовцями, і тут вона закоренила ся була ще глибше, хоть галицькі народовці мали до сего ще менше підстави, бо, що до Галичини, то Драгоманів стояв від разу за права української мови скрізь: від народніх шкіл до університета тай усіх урядів і закладів у східній Галичині, а то тим більше що вважав сю частину України за доконечну школу для російської України і через те раз-у-раз товк Українцям, аби помагали Галичинам, аби займали ся галицькими справами яко своїми рідними, тай переносили в Галичину всю ту свою роботу, якої не можна було вести в Росії.

Галицькі народовці мали лише хиба ту підставу вважати Драгоманова „руссофілом“, що він перший почав ширити між Галичанами українського ай російського напряду, поступову російську літературу, хоть рівнобіжно з тим він же перший повів ширити між Галичанами і поступові європейські

твори (сам Драгоманів вибив ся швидко з під одинокого впливу російської літератури, дякуючи головню командировці єго за границу в рр. 1870 до 1874; ось що він пише про се в листі до д. Плохоцкого (27 Дек. 1893 р.): „і я грішний, звісно, почав образовуватись на російській літературі, а потім мені пощастило стати під безпосередний вплив Європи, і од 1870-го р. я власне в Росії собі учителів не мав“).

Із пропаганди Драгомановим російської поступової літератури в Галичині вийшло те, чого він і ждав, а не те, чого бояли ся Українці, галицькі тай російські, се б то: не зросійщене галицько-руської молодіжи, але навпаки, укріплене в українстві тої частини молодіжи, що держала ся українства і без Драгоманова, та з'українчене тої частини, яка до того часу держала ся москвофілів — а сеї було тоді в Галичині багато більше ніж галицьких українофілів. Обертаючи ся до русофілської частини галицької молодіжи з великорускою літературою, радючи передруковувати кращі взірці єї в оригіналі і навіть сам пишучи зразу в органі тої молодіжи „Друзі“ по російськи, — але при тому різко боронючи українство — Драгоманів показав тій молодіжи безодню між галицьким рутенством, яке доти вважали в Галичині за російство, і дійсним російством, а властиво літературним великоросійством — двічі чужим Австро-Угорським Русинам, і переконав нарешті більшу частину москвофільської молодіжи в Галичині, що австрійським Русинам користніше пристати до українщини.

Тим часом власне „російство“ Драгоманова було тай доси є найпершою причиною непопулярности єго серед українських націоналістів, перепонуо культу єго на рівні з Шевченком — і, повторяю, причиною безпідставною, а то між инчим іще й тому, що такого-ж „російства“ повно й у батька Шевченка, бо й він же писав багато по російськи

тай братав ся з Великорусами. Я скажу навіть, — коли вже сего кому доґонче треба, — що Шевченко, з усіма своїми творами й змаганнями — продукт усеросійської культури в далеко більшій мірі ніж Драгоманів ..

Друга важна причина непопулярности Драгоманова серед Українців була політичного характеру.

Після Костомарівської програми, з єї перestroєм Росії на вільну славянську федеральну державу — програми, котру нарешті сам автор держав під 12-ма ключами, так що вона не була звісна в подробицях за єго житя, — у Російських Українців не було ніякої політичної програми. Українські „політики“, такі як Куліш і инчі, надіяли ся кращої долі України або з боку, від якихось політичних катаклізмів, або згори : від бога, небесного чи земного — царя. До царя з єго урядом, Українці ставили ся незвичайно покірно, справді мов діти до батька, так самісінько як Австрійські Русини до свого цісаря. Видніщі з Українців писали нераз до царя тай до єго урядників „супліки“ про „кривди України“, — розуміє ся, не тикаючи основи тих кривд, — і забігали до шефів російського уряду, — звичайно до найпідліщих, — на „ширу розмову“, де або відрікали ся батька й матери, або старали ся „одурити Москаля“, в надії, що він измилосердить ся тай попустить „Україні“ : позволить забалакати по українськи в школах народніх та в церкві, та надрукувати який український збірничок, а може.. може й газетку, хоть яку небудь, аби по українськи. Поза те, Українці не то не думали постояти за свої національні права, а попросту бояли ся власної тіни.

Драгоманів перший вдарив у сей болючий бік житя Українців. Він був рішучим ворогом такої галістичної або жебрацької політики, і вказав яведливо на те, що діло не в попусках уряду, арий завтра відбере й ту крихту, яку дав би українцям, сьогодні, а в системі російських

порядків. Без переміни сеї системи, переміни радикальної, безповоротної, не може бути й розмови про забезпеченє України вільного розвою; ся-ж переміна може настати лише при відповідній політичній програмі у самих Українців. Перед Українцями стоять два політичні виходи: або добивати ся політичної волі в Росії спільно з усіма її народами — переміни Росії з абсолютної та централістичної держави на вільну, федеральну державу; або, коли є сила, вирвати ся зо стін Росії тай завести власну державу, — але йти до сего остатнього на ділі, а не лише молоти про те язиками у чотирьох стінах, як робили найгорячіщі українські націоналісти.*)

Драгоманів перший вказав Українцям і на той сумний факт, що через неполітичність українського руху, через его смирність і малозначність, найкращі сили України тай матеріяльні єї засоби ішли у всеросійські політичні організації — соціально-революційні — ворожі українству майже так само, як і правительственні російські організації. Сам Драгоманів не був політичним революціоністом, але він перший поклав широку політичну програму не лише перед Українцями, а й, як побачимо далі, перед усіма опозиціоністами в Росії. Під кінець пробутку свого в Росії, Драгоманів прихилив був до своєї політичної програми частину Російських Українців. Але своєю сьміливою поведінкою — політичною, науковою тай особистою — він уже тоді наводив переполох не лише на правительственні сфери, а й на самих Українців, особливо націоналістів, так що багато з них навіть дуже раді були тому, що він нарешті виїхав собі з України, прогнаний із київської катедри тай із самого Києва правитель-

---

*) Див. про се напр. статю Драгоманова „Опізнай ся“, написану до редакції „Правди“ 1876 р., та надруковану в „Друзь“ 1877 року (чч. 1. і 2.).

ством, і то — гіренька іроніє! — власне за „український сепаратизм!“

Виїхав Драгоманів за границю задля того, аби вести політику України. Тут він першим ділом розвив ясно й докладно справу політичної волі в Росії, в цілому ряді політичних брошур, писаних по російськи — бо треба було заінтересувати справою поперед усього як найширші інтелігентні круги в Росії, і при тому вести формальну війну з російськими революціонерами, котрі зразу не признавали для Росії потреби політичної волі, а казали, що Росія може з абсолютної держави стати відразу соціалістичною, „перескочивши через парламентаризм“! Ми вже казали, що Драгоманів був федераліст. У своїй фінальній праці про справу політики в Росії, „В о л ь н о м ь С о ю з ь“ (1884 р.). Він дав такий докладний нарис політичного перестрою Росії, з такою сильною запорукою національної волі України, се б то волі єї національного розвою, що при ній Україна могла би швидко дійти і до повної політичної самостійности, а то тим певніше, що в боротьбі за політичний ідеал Драгоманова — за федеральний, політичний устрій Росії, боротьбі, на думку Драгоманова, певнорезультатній, бо веденій спільно з усіма прогресивними елементами Росії, скріпили би ся й сили самих Українців до дальших своїх змагань. Політична програма Драгоманова се властиво лише дальший розвій політичної програми Кирило-Методієвського Братства, ідеалами котрого жив і Шевченко (треба сказати, що Шевченко був тут подекуди ближчий Драгоманову, ніж навіть Костомарову, бо бажав Росії не царя, але Вашингтона, се б то республіки, на взір Сполучених Держав Північної Америки. Драгоманів властиво теж республіканець, він навіть у „В. Со-зі“ говорить про „голову держави“, а не о царя, але він давав вагу змістови державного ітя, а не его зверхній формі, знаючи, що наприклад з королем вільніща від такої Франції, тай

уповаючи, що Росію можна переіменити в вільну Федеральну державу на взір Спільки Сполучених Держав Північної Америки, хоть і з царем (замість президента).

Федералістом політичним що до Росії тай усього Сходу Європи був Драгоманів головно з огляду на Прусаків, котрих він пізнав особисто, підчас німецько-французької війни 1870—1 рр., і котрі зробили на него (з виїмком німецьких робітників-соціалістів) вражінє страшених дикунів (*brutissimi!* — про се розказано докладно в сучасних листах Драгоманова до д. Оп. Русова). Що Драгоманів мав рацію, — що Сходови Європи, особливо Славянам, прийде ся звести люту боротьбу з німецьким варварством, боротьбу, серед якої потрібно неминуче тісної федерації Сходу Європи, се стає тепер чим раз більше очевидно; про се переконають ся колись і всі ті Українці, які змагають до самостійної української держави.

В усякій разі кожний, хто бодай трохи знає справу, мусить же признати, що в політичних змаганнях Драгоманова, повна політична воля України грала найпершу ролю; се видно аж надто виразно навіть із его російських політичних писань. Се задокументовано м. і. тою лютою боротьбою, яку довело ся ему вести з російськими тай польськими революціонерами за право української нації, як і всіх инчих не-державних націй Сходу Європи, — на соціалістичні й инчі організації, по національностям, а не подержавам, тепершнім чи давнім.

Се одна з головних політичних заслуг Драгоманова, котрий перший поставив сю справу на чергу ясно й рішучо!

Але власне різко політичний напрям діяльності Драгоманова та его найблизчих товаришів, — дуже небезпечний для російського уряду, — довшвидко до катастрофи для Драгоманова.

Російське правительство звертало чим раз більший позір на той бік діяльності Драгоманова, за границею, тай на самих Українців у Росії. Болюче діймила російські правительственні круги зразу періодична „Громада“ (1880 р.), з єї більше революційною програмою, зложеною за впливом Сергія Подолинського — першого Українця, який почав писати соціалістичні брошури по українськи („Парова Машина“, „Про бідність“ і т. п. ще від 1875 року). С. Подолинський поклав давати гроші на видаванє періодичної „Громади“ і сам підписав ся під єї програмою. Російське правительство кинуло ся на родичів Подолинського — богатих українських панів — і вони урвали грошеві посилки синові так, що не лише мусіла впасти періодична „Громада“, але й сам Подолинський попав майже в бідність, потеряв діти й жінку тай збожеволів, а далі й помер. Не менче діймив російське правительство захист, який дало політичним ідеям Драгоманова виданє прогресивної частини російських земств „Вольное Слово“ (1881—3 pp.). Колиж упало і се видавництво, під ударами російського правительства, то серед чим раз більшого переполоху в рядах російських Українців, у них померк не лиш ідеал змагань до політичної волі України, але й розуміне ваги всякої прогресивної праці для України за границями Росії, так що вже в початку 1886 р. Драгоманова покинули навіть тоті з російських Українців, що підпирали єго працю за границею — себ то Київська Громада. В листі (писанім, розуміє ся, по російськи, як і яло ся „українським патріотам“, у яких Драгоманів колись то на силу відвоював українську мову для „Громади“, бо вони хотіли, аби „Громада“ була писана по російськи!) Київська Громада, яка колись майже всила Драгоманова взяти ся за єї виданя за границю, забезпечивши єму підмогу матеріяльну й моряльну, тепер відмовила матеріяльної підмоги для Драгоманова (моральної власне ніколи й не

давала!) заявивши, що діяльність его за границею не лише „безполезна“, але й „вредна“ за для України, — а розуміли земляки під тою діяльністю навіть видане „Історичних пісень українського народу“!

Був се смертельний удар для Драгоманова, удар, який підорвав его здорове тай загнав его в могилу перед часом. Побачити себе покинутим серед моря чужинців найближчими приятелями, ще й мов би почути від них слова: „Пропадай ти з своєю працею, вона Україні непотрібна і навіть шкідлива для неї“ — се мусіло страшенно заболіти Драгоманова. Він ходив мов одурілий, не знаючи зразу, що з собою почати. Нарешті зважив ся на відповідь... „Постараюсь — писав він Громадянам у листі з 8. лютого 1886 р. — зробити свою одставку як можна більше чистою, т. є. виїхати в Южну Америку, де мені дадуть місце в якому небудь уїздному училищі: в Європі мені ніодин уряд не дасть місця, та окрім того, без служби для України, я в Європі і без того або з ума зійду, або втоплюсь — а тепер, коли українська література в Росії повертаєть ся по неволі й по волі в поезії Івана Подушки — а в Галичині прапором української нації ставить ся Св. Унія, то тим паче... „Значить, прощайте! Спасибі за добро. Простіть за безпокойство, котре робив я Вам більш 10 років, а особливо в остатній час (1½ років, як каже він тутже в інших місцях, „одиначного заключенія“, коли через непорозуміння не приходили звістки й посилки з України і коли „не раз мені оттут приходилось так, що я завидував тим, що їх повісили і розстріляли, і коли б я мав право перед взятою на себе працею піти на шибеницю, я б пішов на неї з дорогою душею). Я найоб'єктивно признаю себе побитим по всім правилам стратегії, як чоловік, котрий не розважив добі сил ні своїх, ні Ваших. Тільки на прощання вс так, также об'єктивно, признаю, що теоретично

правий в своїх думках про потребу поставити український рух на ґрунт європейський, ідейно й географічно, що тільки на цьому ґрунті українська справа може вигоріти взагалі і почастно пережити реакцію. Хто плавав у морі, той зна, що коли захопить тебе назадня течія, то нема небезпечнішого, як піддати ся їй, а треба держати голову в гору та все брикати ся наперед, хоч би тебе несло все таки назад; наскочить хвиля напередня, і впливеш на берег; коли ж піддаси ся хвилі назадній, то напередня перескочить тобі через голову, переверне, назадня течія впять потягне по своєму, і чоловік пропав, або по меншій мірі затягнеть ся ще далі од берега і довго попобеть ся, поки все таки не візьметь ся за раціональну методу плавати. Оттак і на історичному морю! Як будемо живі ще років 5—10, то попробуємо ще раз перевірити це питання. А тепер буде!..“

Для повної характеристики тодішнього „умопомрачення“ російських Українців, треба додати, що в згаданому листі до Драгоманова, найліпші з них радили ему, покинути вільне політичне слово за границею та писати в російські підцензурні журнали — але на се Драгоманів відповів: „праця в російських журналах для всіх нас, а надто для мене не заміна вільного слова та ще й українського, а гірка каторга по неволі!“

Перевірити справу української політики прийшло ся швидче навіть, ніж думав Драгоманів, бо коли давні его союзники стали на тому, що Україні не треба політики, лише треба „культури“ (котра, при невірних політичних порядках у Росії, звісно, може бути лише мінімальна або карикатурна*), то

---

*) Ось що писав про се Драгоманів д. Ол. Барвін-
ому, в листі з 30/VIII. 1888 р.: „В Росії все нелюдське:
чи безкультурні народники і революціонери, а тепер без-

дехто з українських націоналістів у Росії, — неб. Ол. Кониський і др., таки мусли взяти ся за політику вже 1888 р., але взяли ся за неї не з того кінця, бо зробили угоду з польською шляхтою, за частковою підмогою котрої й стали видавати „Правду“, при чому неб. Кониському повело ся піддурити самого Драгоманова й дістати від него програмову статю „Правди“, — але, розуміє ся, зараз же піти в діаметрально-супротивному напрямі, з яким Драгоманову прийшло ся воювати до смерти.

На підмогу Драгоманову, після катастрофи в 1886 р. — матеріяльну тай моральну, без якої він був би пропав як стояв, — поспішив зараз же неб. Микола Ковалевський, що на власну руку з'організував піддержку виданням Драгоманова, а далі, коли Драгоманова в 1889 р. покликано в Софію на катедру всесвітної історії*) — виданням галицьких прихильників Драгоманова, радикалам, — „Народови“ і т. п.

Свою довголітню працю в Женеві на службі у земляків — працю страшенну, бо треба було все самому не лише робити, але по prostu творити —

політичні культурники! Бог їх за те карає тим, що на них сепаратистичні статті „Діла“ і навіть Київське королевство Post'и накидають, — а вони від того відхрищують ся та плачуть. Тепер усім їм прийдець ся відповідати і за політику „Правди“ і вони вже зовсім резонно будуть плакатись на редакцію....“

*) Се стало ся випадково — тим, що з'організоване софійського університета поручено будущому зятеві Драгоманова, дру Іванови Шишманову, котрий і заангажував Драгоманова — звісно, за згодою неб. Стамбулова, відомого противника переваги російського правительства над Болгарією. Драгоманів зважив ся прийняти місце в Софії, як сам писав болгарському міністерству 1891 р., коли російське правительство домагало ся, аби его прогнати — „потому, что я думалъ, служа дѣлу науки и просвѣщенія въ независимой Болгаріи служить въ тоже время и дѣлу свободы всѣхъ славянъ, въ томъ числѣ и моихъ соотечественниковъ.“

починаючи з української літературної мови для різних справ — соціальних, економічних, політичних і навіть культурних — Драгоманів згадував іще в 1893 р. з гірким почутєм, що тота его праця — про паща. Але ся его думка, що гризла его мабуть до самої смерти — зовсім хибна, бо его жєневські українські виданя були довго одинокою поживною духовою стравою для Галичан і дійсна вартість їх (як я се знаю з досьвіду) все росла й росте тепер, і то не лише в Галичині, а й на Буковині тай у Російській Україні. Майже то само треба сказати і про его російські жєневські брошури — політичні. І по заслужі, бо жєневські писаня Драгоманова — се-ж і доси найліпше з того, що появило ся в дотичній літературі українській, а по части й російській, тай одинока й доси памятка сьвідомої України за границею...

Ворожня українських націоналістів до Драгоманова, за его змаганя, проявила ся була в Галичині попросту в дивовижних розмірах. У Галичині, де від внісного часу Русини звикли були до того, що за них усе роблено і навіть думано згори, — проява пропаганди Драгоманова значила по-просту революцію — революцію на всіх полях. Найперша і найголовніша завдача Драгоманова серед Русинів була: підтяти кредит галицьких москвофілів — святоюрців, — дома і в Росії (се він каже вразно у своїх листах до д. Мел. Бучинського, з 1870—4 рр.). Побивав же Драгоманів галицьких москвофілів у Росії ще від 1865 р., в своїх дописях у „Спб. Вѣдомостяхъ“, „В. Европы“ і т. п. а від 1870 р. і в Галичині, в приватних листах і дописях до „Правди“ та „Друга“. Через се, галицькі москвофіли мали всі резони ненавидіти Драгоманова тай віддячували єму дуже підло. Але мало що ліпші ли тоді й галицькі народовці — виховані на взірх польських і... москвофільських. Народовці були ди гірші навіть від найгірших українських націоналістів у Росії, бо й найгірші українські націона-

лісти в Росії були противні клерикалізмови тай спочувал' робітному народови в его боротьбі з висискувачами. В Галичині-ж навіть у святочних словесних продукціях народовців — у літературі, панували тоді такі погляди, яких уже давно не було в літературі російській, ані навіть українській у Росії. В галицько-руській літературі панувала старезна німецько-польська школа, ще перед-романтична, з єї т. зв. „естетикою“, яка зійшла була у Русинів по-просту на сьміхотворну карикатуру, — школа, з повною недостатчею нюху до реального народнього житя, взагалі до натуральности тай до дійсної поезії. В галицькій політиці, — як і в приватному житю, — панували вузький клерикалізм і погорда до хлопа, взагалі до чорної праці, яко чогось підлого, повна безпринципність, сервілізм і деморалізація, в загалі-ж „авторітетність“, оперта на повному нецтві та нерозлучній від него — нетерпимости до всякої критики, до всего свіжого, живого. Перед вели тоді в Галичині попи та жменя гімназіяльних учителів і юристів — усе породи людей до-потопних, хоть і з великими претенсіями. Не диво, що коли Драгоманів таракнув по всім оттім у народовців і москвофілів тай почав кликати галицьку молодіж, аби набирала ся европейської просьвіти й людяности тай ширила здобутки їх серед робітного народу — селян, помагаючи їм виривати ся з ярма темноти, бідности й неволі, хотьби прийшло ся за те й голови свої покласти — то проти него підняли ся, як один муж, і польські верховоди в Галичині, і москвофіли, і народовці — сі остатні викрикували проти него найбільше, яко проти „лжепророка“, антихриста, що валить усї „народні святощі“ і веде молодіж українську на погибіль, відвертаючи єї від карієри тай від української національности, — підла бріхня про яку ми вже казали, бо й соціалізм, який почав проповідувати в Галичині Драгоманів, доводив галицьку москвофільську молодіж до українщини

„У нас — писав Драгоманову в листі з 20./X. 1876 р. д. Володимир Лукич Левицький, що тоді належав до „Академического Кружка“, а потому став одним із найвидніших народовців — молодіж, зачинає ся на добре рухати. Соціалізм обняв своїми крилами май уже цілу академію руську. В кружках наших академічних дуже пильно розбирають цю квестію і радо студіюють. З сего пішло, що більша половиця студентів уважає за річ погану, писать инним язиком, як тільки нашим народнім“. На ділі, — завважаємо ми, — з сего пішло далеко більше: вже в половині 1876 р. ціле, до того часу москвофільське товариство „Академическій Кружокъ“, до котрого належав і Франко, і я, і багато инчих, перейшло на бік українства, — лише радикального.

Таким чином рух, викликаний у Галичині Драгомановим за підмогою між инчим російської поступової літератури та соціалізму, збавив галицьких москвофілів молодіжи. Се була перша рішуча перемога українства в Галичині, — перемога, без якої був би неможливий дальший розвиток українства в Галичині, навіть чисто формального. Але тупа злоба галицьких земляків Драгоманова українського на пряму закривала се (а яка була їх тупість, видко буде найкраще з того, що один із найвидніших проводирів їх, неб. Вол. Барвінський впевняв серіозно, що в Галичині нема й не може бути соціальної справи !)

Почала ся в Галичині люта нагінка на прихильників Драгоманова — на людей нових змагань — така самісінька, як була колись нагінка поган на перших християн. Досить було признати ся, що переписуєш ся з Драгомановим і що у тебе ціялїстичні переконання, аби бути замкненим і пораним; досить було йти по свому поступовому реконаню, хоть би найсмирніше, але рішучо, аби ти „виелімінованим із суспільности“, і примирати голоду, серед переслідувань і обмов бездонно

підлих (звісно: „wie der Schelm ist, so denkt er sich die andern!“) Ся нагінка зломила не одно жите, серед української молодіжи й селянства в Галичині, — вона звалила посередно й самого Драгоманова, падаючи на него всім тягарем, морально, а по часті й економічно. (Крик галицьких народоуців дуже причинив ся і до розриву між Українцями Російськими і Драгомановим). Хто не виніс на собі тої скаженої нагінки, той ледви повірить, аби щось подібне могло діяти ся навіть у нашій преславній Галичині. Треба було бути дійсно каменярем памятної з того часу вірші Франка, — каторжним робітником у темній та затхлій, мов би підземній, галицькій атмосфері; треба було дійсно лягти кістками, аби „зрівняти правді пути...“

І в головному се зроблено. Розвалено тату скалу, про яку сказано у вірші Франковій: здобуто волю думці й переконанню, які тепер кождий з нас може мати тай проявляти прилюдно. Але чи до решти вирівняна у нас дорога тій „правді“, яку перший став проповідати у нас Драгоманів? чи не вирости за той час, на нашому народному полі, нові скали — нові перепони нашому національному поступови? Чи не появили ся нові гонителі его ідей? Чи йдемо ми по дорозі тої правди й того добра, яке полишив нам у спадщині Драгоманів? Чи по правді ми оцінюємо его? Чи всі ми бодай говоримо про все те достойно??

Що правда, остатними роками ми значно поступили на перед, і в національній свідомости — якій тепер, і то завдяки головно Драгоманову, надаємо більше людського, поступового змісту — і в політиці, і в літературі, і в науці. Але чи видержить се все бодай порівнане з думками та працею Драгоманова?...

Пічнемо з науки. Драгоманів був противником науки мертвої, не звязаної органічно з людським житєм, або не спосібної оживити те жите. Напр. на українську археольогію він дивив ся скеп

тично. „Деякі прогреси української археології (писав він Українцям у листі з 8. лютого 1886 р.) мало можуть мене втішити, бо коли вже археологіями жити, то єсть археології далеко інтересніші. Ось напр. єгипетска, яка інтересна, та, звісно, не для феллахів (не для підданих), котрим ні тепло ні холодно з того, що викопують „на їхній не своїй землі“ Марети й Масперо. Та впрочім і археологія без європеїзму не дуже процвіте, як „чиста“ наука, а у нас і археологія воня православем, обрусенем, або св. Унією! Я був при археології далеко інтереснішій з наукового погляду і менше вонючій; та проміняв її на українство, бо не міг спокійно дивити ся, як Українців повертали в феллахів“. Відповідно до такого погляду на науку, Драгоманів і поступав практично, не лише яко письменник, але й яко професор історії: викладав він, як і писав, незвичайно живо, інтересно, і то навіть про археологію (він загалом і яко бесідник, і яко письменник був великим артистом, зовсім не менчим від Шевченка, в его сфері). Науковий талан Драгоманова вийшов найкраще в одному з найновіших відділів науки — фольклорі, себ то науці про народні словесности та народній побут. Драгоманів довго приготовляв ся, поки виступив на поле фольклористики, а робив він се власне заграницею, від 1870 р., то й не диво, що вийшов тут далеко по за межі Росії, став на ґрунт усесьвітної порівнянї школи і з того погляду взяв ся за студії української народної словесности, перший завівши її в круг усесьвітно-порівняних фольклорних студій і перший же використавши методу й результати тих студій задля української історії, народної просвіти, політики. Се-ж він задумав показати, як відбила ся наша історія — власне соціяльний бік її — в наших народних піснях, і як відбиває ся в них та в народніх оповіданнях сьвітогляд українського народу та як з того всего можна вивести вказівки історикам, просьвітникам

і політикам України. Драгоманів був палким фольклористом, і хоч і тут лиха доля не дала йому розвинути ся вповні — через відорваність, після 1875 р., від українського ґрунту, серед життя заграницею, та недостачу матеріялів і підмоги — а про те він став творцем фольклорної науки на Україні, тай фольклористом усесвітної слави, що написав довгий ряд студій над нашою народною словесністю, — студій незвичайно талановитих, живих і животворних.

І так у всему: за що лише брав ся Драгоманів, яко вчений — скрізь видко его палкий соціальний інтерес — скрізь видко педагога й політика, якому на серці розвій рідного народу.

Коли порівнаємо сю вчену діяльність Драгоманова з тим, що тепер робить ся в нашій українській науці, то що ми бачимо?... Вчені наші по найбільшій частині і доси не виходять поза межі Росії, навіть Галичини, ані що до методи ані що до матеріялу а ще менче вяжуть свою науку з народнім житєм, — уже й не кажучи про звязь їх праць з усесвітнім рухом, бодай чисто науковим. У працях напр. наших сучасних істориків, що правда, видко пильні, совісні студії подробиць, видко й змаганє зводити до купи ті подробиці, — але звичайно мертві, археологічні — купи каміня, черепя й т. п. обстав людського життя — але не видко самого людського життя, з его змаганнями, ідеями, не видко власного ясного погляду на те жите, не видко звязи того всего в теперішнім народнім житєм, — а вже про звязь его з будучиною, з поступом народного життя — ані думки. Взагалі, у наших істориків або малоідейність, або повна, цинічна безідейність.*)

---

*) Про заслуженого організатора української науки в Галичині, проф. Грушівського — безперечно, першого тепер українського історика — неб. Драгоманів висловив ся,

Подібно і в нашому фольклорі. І тут видко або купу сирих матеріалів, або спеціальні розвідки про жаби, ворони й т. п. в нашій народній словесности, або нарешті гуляне по безкрайому все-світньому морю — і все те звичайно без розбору, без звязи з житєм людським і навіть українським, без ціли, навіть без талану.

Про інші відділи науки нема що й казати, бо до них наші вчені звичайно й не беруть ся, а коли й беруть ся, то звичайно так безталанно, що не в стані звернути на себе увагу навіть зем ляків.

Як поглянути на більшу частину дотеперішніх наукових українських змагань, то мимохіть вири ває ся питане: по що й на що? По що люде тра тять час і засоби на річи маловажні або й пусті, коли в нашому народному житю, — минулому й те перішньому, тільки справ живіщих, важніщих — справ, від заспокоєня яких залежить жите або смерть нашого народу!... І найсумніше, що все те робить ся з претенсіями на науковість і вважає ся не лише за двигане української науки, за явну о знаку зросту нашої національности, але й за оди нокий спосіб піднести єї!...

Якже-ж далеко нашим ученим до того ідеалу науковости, який мав і показав нам, у своїх працях, Драгоманів! Якже-ж дуже потрібно, аби наукові

що він ученик історичної школи вже застарілої „*Se ne pas la science, cest l'erudition*“, повторив він за одним своїм знакомим французьким ученим, про праці сеї школи. А про те Драгоманів рад був іменованю д. Грушівського професором у Львові, бо вважав его спосібним істо риком. І справді, до проф. Грушівського, галицько-руська ука була, та по більший частині й доси є властиво беле жистика, і то давна галицька бележистика... (15. V. 1902). ро ріжницю в поглядах Драгоманова та д. Грушівського а історію, пор. далі виписку зо статі першого в „Народі“ 893 р. п. з. „Держава, громада; прогрес і регрес“.

змаганя наших земляків перейняв его животворний дух!...

Ще гірше стоїть діло з нашою красною літературою. Яко делікатний знавець народної словесности тай писаної красної літератури всего культурного сьвіта, і при тому чоловік з ясними суспільними ідеалами та міцними поступовими змаганнями, Драгоманів був у нас першим серйозним літературним критиком, що мав гарний вплив на розвій української белетристики. За впливом его критики почав було розвивати ся на Україні соціяльний роман (найкращий зразок такого роману, і взагалі найкращий доси український роман — *Хиба ревуть воли, як ясла повні*, написаний іще тоді, коли Драгоманів жив на Україні, а потім, на думку его, попсований і виданий ним у такій формі, в Женеві 1880 р.) — Драгоманів же перший написав і велику студію про ролю Шевченка в українській русі — студію й доси одинокую, хоть подекуди й односторонню.*)

---

*, Се признав, у кілька років опісля, сам Драгоманів „Я був загнав ся думкою — писав він, у листі до Київської Громади з 8. лютого 1886 р. — що Шевченко — вже пережитий фазіс, що новий український рух піде далі, по новоевропейській дорозі, а тепер бачу, що не тільки масса українофілів, але й українофільські писателі, не тільки в Галичині, а і в Росії, ще не догнали й Шевченка років на 10—20.“ Драгоманів і перше вважав твори Шевченка та народню українську словесність за „найхарактернішу і найліпшу прояву українського народу на культурно-історичній сцені“, а теперка просив Українців помогти ему пустити повне видане Кобзаря та політичні українські пісні, — але, розуміє ся, просив, марно, тай то навіть після ось яких его слів: „коли Ви зречете ся од видання Пол. Пісень і Кобзаря — то Ви de facto зрікаєте ся усякої ролі в пропаганді українства, як національно-політичного руху і застаєте ся тільки діллетантами, патуа і археологами романтиками, та й т. наскільки цензура позволить. Так ліпше вже зрікайте ся і теорії українства. (Сідай куме на дно, не трати марно сили!) — тим паче, що Вас все рівно скубтимуєт

Ще більший і безпосередніший вплив мав Драгоманів на розвій галицько-руської белетристики. Він перший оцінив, по заслугі талан Федьковича, в виданю его оповідань, із своїм переднім словом — цілою розвідкою про галицько-руське письменство — першою тай одинокою й доси; він показав галицькій молодіжи кращі взірці белетристики великоруської тай європейської; справив на дорогу тай піддержав Франка, белетристичним успіхам якого широко радів, але тим більше болів, що Франко не встиг зовсім вибитися з під впливу давньої галицької літературної школи тай писав далі не одно дуже слабе. Без Драгоманова не можливі були-би й дальші чільніші галицько-руські белетристи: Н. Кобринська, Мартович, Стефаник, Семанюк (Черемшина), з котрих три остатні в своїх народніх оповіданнях, перейшли подекуди й Франка тай Федьковича (характерно, що Стефаник, Мартович і Семанюк — усе хлопські сини і то з того самого кута, що й Федькович — і всі — радикали!) Що правда, остатнім часом наплодило ся у нас, особливо в Галицькій Україні, багато повістярів та віршарів і твори їх у загалі ліпші, ніж бували в Галичині перше, але більша частина й теперішніх молодих і навіть старших наших письменників — колись ліпших — тепер властиво лише пише, аби писало ся.

Коли дивити ся на ті вибухи слів, то бачить ся, що наші белетристи — властиво втікачі від праці коло поправи дійсного народного життя, котре попросту вимирає, тай пригадує ся колишня теорія неб. Куліша (коли він розчаровував ся своєю немудрою політикою), теорія, по якій Україну спасе

я діллетантизм і романтику. Інтересно і полезно бороти ся живе діло — для котрого можна й потерпіти, в надії допроти ся свого — а хникать, та ще терпіти бог зна за що, варто, „безполезно“.

лише „слово“ — все одно, яке слово, аби українське. Здає ся, й наші теперішні письменники дійшли до такого переконання. Біда лише, що й самому їхньому „слову“ *an und für sich*, далеко до спасеня — мови їх і рівняти не можна з Кулішевою, така вона, на найбільшій частині, плоха. Взагалі, наша теперішня белетристика пливе собі „без кормила, без весла“: не стало Драгоманова, то не стало й літературної критики. І коли має вона появи́ти ся у нас, а з нею й дальший розвій нашої белетристики, на дійсну користь нашому народови, та мусить зацепити за літературну критику Драгоманова та й іти в напрямі, вказанім ним.

Не світло стоять тепер у нас справи на тих полях, на яких заслуги Драгоманова найвидніші: на полі популярної літератури та й політики. Драгоманів не лише теоретичною критикою всилував інтелігенцію нашу поглянути серіозніше на народню просвіту, особливо-ж на популярну літературу, не лише сказав нам щоби як писати для народу — він м. і. подав цілий плян наукової енциклопедії для народу, плян і доси одинокий та й не сповнений! — але й сам написав ряд популярних праць про найбільше пекучі справи з тих, які розумів. І всі тоті єго популярні праці одинокі й доси в нашій популярній літературі, а деякі з них одинокі і в популярній літературі світа. Се по більшій частині книжочки про справи звязані з українським народнім світоглядом. Драгоманів звертав на той світогляд пильну увагу і старав ся проорати там дорогу науці та політиці, проповідуючи, між инчим, розділ церкви від держави та повну волю віри. Справі відносин віри до науки та політики в народнім житю посвятив Драгоманів багато праці, розуміючи добре, що без поваленя старезного, хибного народнього світогляду, не можливий поступ народу ні на одному полі. До віри ставив ся Драгоманів незвичайно уважно, та й делікатно, хоть-

сам був тут крайній радикал. Він мав віру за велику моральну силу, яку треба би повернути в користь дальшого людського поступу. В численних посмертних записках его на сю тему, я найшов, між инчим, і пробу зложити нову віру, братську — пробу, зрештою, покинену. А покинену, очевидно, тому, що тепер, коли складати яку нову віру, то не партикулярну, але одну-однісіньку, всесвітню віру, згідну з поступом науки й людського житя — а се річ незвичайно важка, — майже неможлива. Всякі подібні проби найрозумніших із побожних людей великих світових вір, падали від найменшого подуву науки, а певно ще більше розчароване ждало би сі проби з боку широких народніх мас усього світа. Ті маси ледви чи в стані будуть коли небудь порозуміти тай прийняти таку одну всесвітню поступову — я сказав би навіть — революційну релігію, з богом — агентом усякого поступу серед людей. Дотеперішні релігії се витвори занадто матеріяльні тай занадто місцеві — мов та деревина, з корінем занадто глибоко запущеним у землю окремих груп людей на світі, аби їх можна було й подумати без того місцевого коріня тай без того місцевого ґрунту, більше або менче широкого. Але розуміє ся, від сего завдача тим більша — гідна найбільших умів світа. Драгоманів, в усякім разі, показав, що можна порушувати в популярних виданнях справу віри в прогресивному напрямі, з великою користю для народу. Тим часом найбільша частина наших інтелігентних земляків порушує й доси сі справи перед селянами в реакційнім напрямі, а найпоступовіші з них ізважають ся по найбільшій частині лише на заяву, що, мовляв: „віра — справа приватна“, то єї й не треба зачіпати. А в тім, се хіба теперішніх „політиків“ усього світа. Тим часом справа релігії не перестає хвилювати одніми масами, в тім числі й нашими українцями...

Найгірше стоїть тепер у нас справа, якою Русини наші займають ся найбільше — справа нашої політики. Русини австрійські, подібно українським у Росії, були в політиці все сервілістами, коли їм доводило ся мати діло з урядом австрійським або з верхніми верствами пануючих у нас народностей, і все нездарамі атомістами, коли вони були полишені на себе самих. Не було у нас ніякої політичної просвіти у самих інтелігентів, а тим менше політично осьвідомлених народніх мас — властивої підстави до доброї народної політики. Драгоманів перший звернув увагу і на сю справу і єго прихильники перші взяли ся в Галичині за політичне осьвідомлене наших селян. Першою на Україні політичною організацією на лад європейський була русько-українська радикальна партія, заснована 1890 р., після 20-літньої підготовної праці культурної, в радикальному дусі. Організацією була наша радикальна партія, треба сказати з гори, слабою — може між инчим і через те, що засновано єї на-скоро, без участі Драгоманова, з програмою, зложеною, на думку Драгоманова, неполітично. Драгоманів думав, що Русинам у конституційній Австрії треба закладати політичні партії на взір англійських, себ то партії компромісові, зложені задля певних конкретних, чисто політичних цілей, до яких можна дійти за кілька до кільканацять років. Такі політичні партії вважав Драгоманів неминуче потрібними задля розширення поля до всякої поступової діяльності -- вибореня людности політичних прав. І тут, як і скрізь, Драгоманів радив попускати людям ріжних поступових напрямів лише в скількості, а не в якості, тай то лише в рамках політичних партій, а поза те вести свою роботу на всю культурну ширину. Рада була дійсно політична, але ледви для Галичан, яким ку як далеко до Англічан — людей вироблених, мають безліч усяких культурних інституцій, на кої можуть оперти ся в своїх політичних змаган

У нас, тоді як засновувано радикальну партію, не було нічого подібного; люде були ще дуже слабо вироблені, тай то не лише політично. Ми мусліи закладати немов би школу задля такого вироблення людей і через те поклали в основу програми нашої партії найпоступовіші прінципи, найдалі йдучі ціли на полі не лише політичним, а й економічним, культурнім, релігійнім, національнім і навіть літературнім. Але в основу нашої практичної діяльності ми поклали інтереси наших селян.

Драгоманову дуже сподобала ся мінімальна частина нашої програми, виражена й на его думку, найкраще в нашій виборчій відозві 1891 р. Максимальну частину нашої програми Драгоманів часто критикував, у листах до нас, а про те дуже й дуже працював у рамках нашої партії. Спільній нашій праці повело ся виробити чималий гурт людей поперед усього серед інтелігенції — молодіжи. Але, з одного боку, наші максимальні змаганя, в яких дійсні проводирі нашої партії не думали попускати й на волос, а з другого боку, виступ на політичну арену наших селян, яких інтереси ми чим раз більше висували на перед у нашім народнім житю — дуже роздражнили галицьку інтелігенцію всіх партій і народностей — від клерикально-шляхоцької до соціально-демократичної — так що проти нашої партії стало від разу геть усе, що не було мужиком. Мовляв: „відки мужик, та ще й руський, приходить до соціалізму!“ Знеохочені тим та надмірною працею — даремною — потрібною в нашій партії, від нас почали тікати й вироблені нами-ж інтелігентні сили. Після десятиох років у партії нашій лишили ся самі мужики та кілька інтелігентів. Наша партія здана була з гори на самі мужицькі маси, — елент у нас, що правда, найчисленніший, найоригінальніший, найріжнородніший, найспосібніший найморальніший, але за те найбідніший, найвше обтяжений, найбільше визискуваний тай турюваний, найбільше давлений, а при тому

й найбільше роздроблений і через те, в масі, найменче просвічений, найменче порадний, найменче здатний до організації й дисципліни, найменче ідейний, найменче годен піднести ся до розуміння бодай загальних чисто хлопських інтересів тай видержати в боротьбі бодай за ті інтереси. А проводирі нашої партії були люде більше ідеї ніж організації, більше культурники (в широкому розуміню) ніж політики, спосібні використати бодай свої власні змаганя — люде, котрі, окрім того, давали селянам та хити та того, що могли дати, яко інтелігенція, зачіпаючи при тому майже всі боки народного житя, не щадячи „народних съвятощів“ — а за сим не все в стані були бігти і найрозвитіші з радикалів-селян, хоть треба сказати, що в нашій партії були тай доси є селяне дуже розвиті й дуже поступові — такі, яких не було тай доси не ма ні в одній инчій галицькій партії. В инчих руських партіях селяне звичайно безідейні, а в польських до того богато й чистих матеріялістів (проводирі польських партій обходять культурний бік народного житя — напр. релігійного зовсім не тикають!)

Окрім того в нашій партії, для єї членів — інтелігентів і селян, був лиш один однісінський примус що до їх поступованя — примус ідейний, моральний, а у нас люде ще на такому ступні розвою, що їх до всего звичайно треба нагоняти силою — всякими карами й т. п.; моральним примусом за для широких мас наших селян може бути тепер хіба примус релігійний, а для інтелігентів щось подібне до соціально-демократичного примусу. Се, звісно, поява крайно сумна. Найгірше-ж лихо для нашої партії була тай є малозарібність, або й беззарібність наших селян, котрі дістають у нас на селі пересічно 20 кр. на день від доро слого робітника, на своїм харчи. Наш селянин не те, що міський робітник, котрий що тижня діста свою плату, хоть і не велику — плату, на які

стоять робітницькі організації всего культурного сьвіта.

Ось і причини трагічної долі нашої партії як організації, — причини того, що важко нам удержати навіть наш орган — „Громадський Голос“, хоть кождий признає, що „Гром Голос“ редагований найліпше з усіх руських газет. Доля-ж самих наших селян, при тому, тим трагічніша, що у нас і тепер нема, та ледви чи й буде коли небудь яка друга політична організація, така, що дбала би виключно про хлопські інтереси, так як радикальна партія.

Тим більші заслуги нашої партії власне яко першої тай одинокої ідейної виразительки інтересів нашого селянства.

Рішучим, щирим занятєм тими інтересами, наша партія перша встигла перетягнути широкі круги галицько-руських селян із табору москвофільського в табор український. З національного погляду, то се найбільша заслуга нашої партії, бо сеж рішуча й безповоротна побіда українства, і то не лиш у нас, але й по всій Російській Україні, де остатнім часом почато звертати ся до селян, подібно як се робили ми.

Драгоманів радив се Українцям давно.

Дуже заслужила ся наша партія ще й яко розсадниця поступових думок на кождому полі нашої народної діяльності. Вироблених нашою партією людей, радикалів, повно і в національно-демократичній партії, тай у рядах молодіжи, що доси стоїть поза партіями; національно-демократична партія по-просту відписала від нас усю програму, окремі-ж домаганя нашої партії для селян галицьких ви найдете і в нашій москвофільській і в поступовіщих льських партіях — людовій, Стояловців, соціально-демократичній — робітницька партія в Галичині осла по части й нашою працею тай заснована азу на взір нашої; між засновниками-ж польської

людової партії був один із найвидніших до-недавніх членів нашої партії, др. Ів. Франко.

Серед Русинів галицьких, політичний радикалізм виріс тепер до того, що й партія т. зв. угодовців, з Ол. Барвінським на чолі, пішла сими днями в опозицію, вийшовши з галицького сойму в купі з усіма руськими послами, бо й вона переконала ся, що дотеперішня союзниця єї — шляхта польська — і не думає заспокоїти навіть найсмирніших культурних бажань галицьких Русинів. Оттак то тріс би нарешті й той політичний боляк, що его так дуже припікали неб. Драгоманів і наша радикальна партія — т. зв. „нова ера“.*)

Таким чином, наша радикальна партія, фактично допомгла приготувити поле до тих чисто політичних часових компромісів між поступовими галицькими партіями (руськими й польськими), які мав на думці Драгоманів. Біда лише, що, рівно-

---

*) Вважаю потрібним навести слова Драгоманова про природність на Україні радикалізму, з листу его до д. Ол. Барвінського, 26 лютого 1891 р.: „Од часів Шевченка стілько раз навіть у Галичині натякалось і навіть голосно говорило ся, що радикалізм природний напрям для України (Див напр. Партицького Пр. ідеї і пр. — Провідні ідеї в поезиях Т. Шевченка. М. П.) Я розумію не те, що в Київських кружках звало ся „радикалізмом“ в одміну од „українофільства“, і не ті чи другі формули, чи фрази в „Народі“ — а основи радикального руху в Європі і Америці — котрі де далі все більш стають політичною силою. Союз зо станчиками і патронат єпископів поставить Вас — руських послів — в обовязок поборювати радикалізм, або по меншій мірі не підпирати навіть таких річей як реформа виборча. А знаючи Рутенію, я певний, що знайдуть ся такі послі, котрі просто будуть поліцейські доноси подавати на Даниловичів, Павликів і т. д. І все даремне, бо радикалізм уже обняв значну частину німців, чехів і піде і далі. Навіть антисемітизм має ходу тільки потому, що й він має в собі елемент радикалізму. В російській же Україні ніяке українське любовство окрім радикального, не має будущини й наві сучасности. Думати — оперти ся тут на польську шляхту наївно. З польських графів можна получити сотню, чи т

часно з тим, серед Русинів, москвофіли — дякуючи своєму генеральному штабови, який усе стояв і до віку стояти ме на службі реакції в Росії — чим раз більше пруть до реакції, се б то головно до війни з українством, яке тепер усе радикальне; а серед галицьких Поляків навіть найбільше поступових партій, дуже зміг ся патріотичний шовінізм супроти Русинів, так, що тепер із Поляками (а то з соціяльними демократами) в Галичині з Русинів друкать лиш українські соціяльні демократи (які, кажучи до речи, організують більше робітників Поляків, аніж Русинів, котрих по містах доси й мало); всі инчі Русини тепер у явній опозиції до всего польського. Як бачимо, у нас іде зовсім не до компромісу з Поляками, а до війни з ними, — війни, що мусить скінчити ся поділом Галичини...

Найбільше лихо у нас те, що наші політики вскочили із сервілізму просто в анархізм, але не той, що каже, борони, боже! вбивати людей, ані тим менче прудонівський, а в крайній політичний індивідуалізм, який знає лише свою особу тай робить усе на власну руку, при чому по найбільшій частині починає все на-ново, нехтуючи й добрий досвід своїх попередників і старших товаришів. При тім, навіть у проводирів українських партій, політичне образование і доси майже ніяке. Вони й доси не лише не збули ся давніх політичних

сячу рублів, але думати, як „Правда“, що вони навіть уступлять що нашим мужикам з лісів і пасовиск (розверстане) гірш ніж наівно. На одній москале-ненависти вдержати навіть найзеленшу українську молодіж довго не можна. Всякий же виступ за польську шляхту, проти радикалізму — просто смерть для українського напрямку. Крутити ся поміж дощами теж довго не можна. Через це все напрямкові тепершньої „Правди“ — життя довго не буде в Росії — і тільки шкода людей, котрі ним скомпромітують ся. Скажу Вам ясно: Кон. (иського) не жаль, бо він і не розумний, і незазований і в Росії ніким не поважає ся. А Н дуже лко. Ну, та сам собі винен. Пересторог єму не бракло“.

хиб австрійських Рутенців — уживати в боротьбі з противниками всяких способів, хотьби й як паскудних, а й побільшили ті хиби, за взірцями польських політичних партій, які лають ся між собою вже чисто по-звірськи.*) Рівночасно з тим між руськими поступовцями показує ся й рецидива рутенства взагалі: вузький, безпринципний опортунізм у справах оснівних — релігійних, культурних, навіть літературних — опортунізм, якого тепер ніхто від нікого й не вимагає, який проявляє ся добровільно, по чисто-рабській навичці батьків, у марній надії добити ся таким чином польських мандатів і інших часових користей. Взагалі-ж у нас і доси — не вважаючи на виблискуване прінципами в політичних програмах — люде думають, що властива політика то крутіїство, доведене до артизму, або, по-просту кажучи: повна забреханість!

Якже-ж се все відбиває від прінципів і практики Драгоманова, котрий і в політиці, — так само як і в науці, письменстві й приватному своєму житю, — не переставав бути культурним чоловіком, котрий і в політиці поводив ся, згідно зі своїми словами: „потреба говорити правду, се така-ж потреба здорового чоловіка, як і потреба дихати чистим воздухом“ („Громада“, 1878 р. т. I. ст. 67), — котрий і в політиці держав ся засади: „до чистої справи треба чистих способів!“

Як же дуже потрібно тямити єго прінципи власне тепер, коли стан нашого народу в Австро-Угорщині й Росії чим раз грізніщий, коли треба не лише дружної, рішучої політичної боротьби

---

*) Тепер уже те перестало: між польськими оподійними партіями в Галичині йде до концентрації і на польська соціяльна демократія вже й помирила ся з людьми. (29. V. 1902).

всіх поступових елементів, а й відповідних провідних думок і відповідної поведінки! Як же дуже потрібно тепер, аби воскрес перед нами его величний образ; аби він нагадав себе приятелям і ворогам; аби вогненным словом своїм запік мозки й серця земляків, аби вони не сходили з дороги правди й добра, — бо, показує ся, що він іще за мало пік нас за життя! — Якже дуже потрібно, аби бурний дух его перейшов тучею по нашій рутенській атмосфері, засніченій остатним часом як раз там, де би сему як найменче яло ся бути!..

Правду кажучи, всі ми, більше або менче свідомі Русини знаємо добре, що без Него ми були би собі — звичайні рутенські зера, які споконвіку вкривають своїм трупом нашу Галицьку землю; всі ми признаємо в душі великі заслуги Его коло розбудження нашої нації; всі ми, Українці чуємо в душі велику недостачу Его власне тепер, — але мало хто з нас має відвагу признати се прилюдно.

Воно, звісно, дуже сумно, — але, на жаль, є дещо ще сумніше....

У відчиті, запропонованому мені в остатний час, серед дуже важких обставин, особистих і ділових, я й не думав представити Драгоманова вповні, яко діяча й особу. Не думав я й показати всіх причин непопулярности Его серед української суспільности. Причин сих чимало, а всі вони зводять ся до того, що наша суспільність попросту ще не доросла до розуміння й шанованя Его. Драгоманів був для нашої суспільности за оригінальний, за великий, за всесторонний, за далекоглядний, за занадто мало шабльонний, за ідейний і за тонсеквентний. Він за багато давав нашій суспільности, але за багато й домагав ся від неї, занадто критикував її, занадто нагонив її до мислення, праці

та чесної поведінки, через що й нажив собі чимало ворогів серед земляків і, розуміє ся, серед чужинців, які привикли панувати над нашим народом і для яких він був за небезпечний, за безпощадний. Та, правду кажучи, наша суспільність за мало й знає Драгоманова. Тепер, навіть між найближчими Єму людьми, нема ще нікогосінько, хто би вповні знав его жите й діяльність, — знав бодай заголовки всіх его літературних праць і, значить, був компетентний сказати остатне слово про який бік его діяльності. Тепер же, коли знаєш, що чоловік не встане з могили тай не оборонить себе від безпідставних закидів — звісно, треба бути особливо совістним у суді про него тай брати Его в цілім історичнім розвою.

Тепер судити про него вповні підставно попросту не можливо, поки не будуть зібрані до купи й видані усі его твори, друковані тай рукописні — безчисленні, — вся его переписка — величезна —, спомини про него сотень осіб, а нарешті, на підставі того всего, й докладна житепись его, написана в звязи з історією українського руху за ostatnich 50 років.

Се праця дуже нелегка, особливо серед наших обставин, і зможе бути зроблена не зараз...

Я тут даю лише загальне особисте вражінє від деяких боків діяльності Драгоманова тай деяких рисів его особи, аби вказати на ту величезну роль, яку Він відограв у поступі нашої національності, тай на ту, яку ще мусить відограти, коли стане звісно докладно его жите й діяльність.

Те, що Шевченко показав нам у нашому народі своїми поетичними образами, те, що пробуdiv своїми творами в інтелігенції, ба й саму основу Шевченкових творів — умотвори нашого народу — Драгоманів простудіював, проаналізував, прояснив проники своїм животворним духом, наповнив новим змістом і підніс до вселюдської культурної сили — в самих масах нашого народу, тай полишив і нам

вказівки, як се робити. Він у загалі заповнив рамки нашої національності вселюдським культурним змістом, і переносячи той зміст із чужих левад культури на нашу народню ниву, і показуючи вселюдські культурні елементи — до Него не видні й не признавані земляками! — у дотеперішному змісті нашої національності — навіть у єї, на око, найпитомішому духовому доробку — в народній словесности, оригінальні боки котрої вийшли в працях Драгоманова тим виразніше, на пестрому всесвітньому полі. Драгоманів призначив нашій Україні дуже почесне місце в сім'ї культурних націй. Лаяний чужими за крайній український націоналізм, а своїми за крайній космополітизм, він виробив у собі культурну синтезу національного українського тай інтернаціонального, людського, та показав і теоретично, що суперечи тут нема, тай провів тоту свою синтезу — наскрізь оригінальну, сьвіжу і для своїх і для чужих*), в цілому житю нашої

---

*) Такий був і его соціалізм, так що російські тай польські соціалісти зараз після появи першого тому „Громади“ — програми — крикнули в один голос: „Націоналізація соціалізму!“ А діло в тім, що у Драгоманова навіть така всесвітна поява, як соціалізм, мала своє лице, себ то була добре оброблена ним, виспеціалізована на українському полі, обставлена українським матеріалом і приспособлена до двигання української нації. Взагалі Драгоманів — як я вже натякнув — поклав справу організації соціалізму на Сході Європи оригінально, рекомендуючи за основу тої організації не держави, але нації, і то не лише державні, а й плебейські, як: українська, білоруська, жидівська і т. п., з їх живими мовами. Отсе й був Его інтернаціоналізм організаційний — справді федеральний, і проти сего гловно й виступили були соціалні демократи російські тай польські, навіть родом плебейці. Вони не могли тай не хотіли розуміти й евангелія робітних людей — соціалізму, інакше, як під кнутом націй панських, державних. Остатним зсом, соціалні демократи державних націй мусіли, під наором самих подій — національних рухів — подати ся трохи а бік такої „націоналізації соціалізму“, і в теорії вже признають не лише соціалістичні організації по національностям.

національності, давши нам між инчим і ретроспективний нарис програми нашого поступу в минулому, і докладну програму нашої теперішньої діяльності, на цілі десятки років, і перспективу нашого поступу в далекій будуччині — словом: Він полишив нам синтезу праці, потрібної для поступу нашої національності. Тут він по-просту одинокий в історії нашої національності, — дійсний репрезентант, незамінимий духовий провідник її, необхідне доповнене батька Шевченка, а, значить, аж надто достойний, аби суспільність наша шанувала й поминала Єго на рівні з Шевченком.

І так воно певно й буде, — хоть і не зараз, бо задля сего треба, аби наша суспільність підняла ся на високий рівень просвіти та національної самосвідомости. Власне в міру того, як Україна буде підіймати ся до свідомости нації, — зростати ме, в очах дійсних поступовців, наших і чужих, і вага Драгоманова тай пошана до Него, бо тоді Він чим раз ясніше відбивати ме, особливо від вузького націоналізму, який певно рости ме й серед нашої нації, в міру зросту її свідомости тай сили. От тоді й виявить ся велич Єго в повному блиску...

Підносячи доконечність пошани для Драгоманова серед української суспільности, я, звісно, не розумію тут тих поклонів, які кладуть раби богам та їх пророкам, ані звичайного в таких разях шуму

а й національні права окремих націй; але й тут їм до Драгоманівського ідеалу інтернаціональних відносин між робітними людьми, іще дуже й дуже далеко, — не кажучи вже про внутрішній зміст соціалізму, а властиво: прогресізму Драгоманівського та соціального демократизму, які різнят ся між собою так як небо й земля. Практичні відносини між робітними людьми світа, під проводом соціальних демократів, іще й тепер дуже слабі й вузькі (без селян!) а культури плоди тих відносин за надто сірі й шаблонно-уніформні. Отсе причини, чому Драгоманову соціальний демократизм офіціальний — був по-просту гідкий.

(сам Драгоманів був противний такому культові людей, в тім числі й Шевченка!) Найменче у мене на ціли те, аби земляки приймали без критики чисто все, що він мислив і робив, та вважали те самим краєм поступу, вище якого підняти ся годі. Знаю-ж я, що Драгоманів, — острій критик чужої діяльності, — тим критичніше ставив ся сам до себе. Він обдумував тай обробляв свої писання страшенно. Чужої критики своїх праць і змагань він не то що не бояв ся, але навпаки, навіть викликав її і найбільше радів тоді, коли на яку его працю люде кидали ся з усіх боків: се був для него знак, що він попав у саме серце справи, і воно давало ему найкращу нагоду пояснити її ще докладніше, аби з'єднати для неї і противників. Він уважав кожного, хоть би як невидного, але щирого критика, за свого помічника, який помагав ему виложити краще его власні думки й змаганя — і се найбільший доказ его високої культурности. На жаль, за життя він бачив дуже мало критиків умілих, а ще менче — совісних. Будемо надіяти ся, що бодай тепер воно буде инакше. Власне, без найдокладнішого критичного, безпристрастного досліду его життя й діяльності, его й не можливо пізнати тай оцінити справедливо. При докладнім же совіснім досліді, коли й найдуть ся в его думках і змаганях які хиби, то найдуть ся й відповідні поправки, так що в головному мало що буде поправляти.

Змаганя Драгоманова — драгоманізм се могутча культурна сила, яка в же відограла велику ролу в історії України, за остатних 40 років, і якій ще суджено робити у нас історію дуже довгий час, — коли не до кінця існування нашої нації. Вона видвигнула українство на ширшу світову арену, звязавши его з усесвітнім поступовим рухом, наддала й ему самому новітнього вселюдського культурного змісту й напруму, навернула до него, таким чином, українську поступову молодь і, значить, оберігла его від прожертя націо-

нальними рухами серед пануючих над нами націй: Москалів, Поляків і т. и. — від урядових аж до революційних. Вона, ся сила, поможе українству, як ніщо инче, добути собі волі тай розрости ся, обороняючи его від чужих і не дозволяючи ему виродити ся у щось негарне, вузьке, незгідне зо змаганями тай ідеалами культурної людскости. Вона-ж, ся Драгоманівська сила, піддержить українську націю ще й тоді, коли та падати ме під вагою не лиш осередної пустоти, але й нового зверхного напору*).

Яка-ж суть усіх змагань Драгоманова?...

З жалом смерти в серці, ждучи леда-година свого скону, він — кому так дуже не хотіло ся вмирати — писав мені, що смерть особи робітника дурниця, тай додав: „Vivat vital!“...

Vivat vital! Нехай же є жите! — отсе й був поклик і ціль усього его істнованя на землі. Він нераз казав, що особистого житя не зазнав: Він жив-працював для житя других — для житя України: він будив і піддержував жите скрізь, навіть там, де другі писали: „Lasciate ogni speranza“ — покиньте всяку надію, ви, що вступаєте в Угорську Русь**).

---

*) Сей уступ узятий, з невеличкими змінами, з моєї передмови до переписки Драгоманова з Т. Окуневським. 1905, ст. XXIV.

***) Ось що писав Драгоманів про Угорську Русь не багато перед своєю смертю 1895 р., в відповіді на привітти земляків з нагоди свого юбілея:

„Єсть іще одна частинка нашої спільної батьківщини, котрої я не могу забути ніколи, немов пораненого брата. Се Угорська Русь. Відвідавши двічі в 1875—1876 рр. ту сторону, я пересвідчив ся, що там про простий люд або нікто не дума, або беруть ся до нього такими способами, котрі зарані засуджені на невдачу.

„Там найчесніші руські патріоти живуть думкою і серцем або серед стародавніх князів та бояр, або серед далеких архиереїв і генералів московських, а живого народа

Тут за ним не було тай не могло бути помилки, бо в своїх змаганнях для життя України він ішов за могутньою всесвітньою течією — за вічним поступом людського знання й життя.

Отже шануючи єго, ми не лише вшануємо те жите, яке він поклав у поступ України тай яке збудив серед нас, але й те, яке ще треба будити й роз-

руського, з єго горем під боком своїм не бачать, а коли иноді заговорять до него, то все про мертве і такою мовою, котрою нігде ніхто не говорить і котрої вони сами не розуміють без мадярського перекладу (з боку).

„Позаяк я був першим Українцем, відвідавши Угорську Русь, і позаяк я побачив що вона відрізана духовно навіть від Галичини більше ніж Австралія від Європи, то я собі дав Аннібалову присягу працювати для того, щоб привязати Угорську Русь до нашого національно-демократичного і поступового руху, в котрому лежить єї єдиний поратунок. Нещасливі пригоди підрізали мої початки, котрі мусіли бути досить делікатні і сложні, відповідно тамошньому стану річей. І з того часу, 18 років, ні оден Українець, ні Галичанин не взяв ся поновити мої заходи і ні сам не попрабував що небудь робити для закарпатських братів. Я пробував обертатись до патентованих інтернаціоналістів, і коли угорська соціалістична партія на конгресі зложила свою програму і напечатала єї по мадярському і по німецькому, я обернувся до єї провідирів, беручись перекласти ту програму на нашу руську мову і напечатати єї своїм коштом, аби лишень партія взялась ширити єї, як і мадярський і німецький тексти. Але на сей мій предклад я не получив навіть відповіді: я догадуюсь чому? — бо, коли я перед тим у місячнику „Le Travailleur“, котрий видавали в Женеві французькі коммунари (як Реклю й другі) виложив спеціальний стан Угорської Руси, то один з головних угорських соціалістів, сам коммунар, жалівсь Реклю, що моя стаття — московсько-панславістична. Певно, голови угорської соціалістичної партії побачили московський панславизм і в замірі видати славянською мовою угорських селян — їхню-ж таки програму

„Так Угорська Русь зостає ся без проповіді поступо- думок і доси. Я не можу виповнити моєї присяги, але пер, получивши привітання від так численної громади земців, осьмілюю ся скласти ту присягу на їх голову. Роблю се тим з більшим правом, що в однім з попередніх адресів зорить ся про потребу праці в Угорській Русі“ (Див. М. П.

вивати. Шануючи Драгоманова, ми тим самим шанувати мемо всестороннє житє, всесторонній розвій України, а шануючи таке житє, ми тим певніше йти мемо до него.

Як бачимо, тут діло не в особі Драгоманова. Єму однаково... хоть і особа его варта всякої пошани, на рівні з особою Шевченка, коли не більше. Бо той „антихрист“, що нівечив, своєю критикою, всіх і вся, що пік і найблизчих своїх приятелів нераз до сліз, за найменчий відхил від

Драгоманов 1841—1895. Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів з портретом небіжчика, зладив і видав М. Павлик. Коштом Українців. Львів, 1896, ст. 109—111).

Адрес (привіт), про який згадує Драгоманів, був від земляків із Чернігівської губернії. В нім писало ся про Угорську Русь ось що: „Хай нам буде дозволено, сьвятуючи нині юбилеєм таку поважану нами діяльність, вимовити і наше пожадання, що б швидче заміщений був той пропуск у нашій справі, що так справедливо засмучує певних Українців. Ми розуміємо Угорську Русь, що все ще зістає ся без поступового впливу Русинів та Українців, хоч за своє безмірно нещасне національне та соціальне становище повинна була б вона викликати до себе нашу переважну увагу і дбальсть. Хай Русини ініціюють (починають) з Галичини, між їх підтримаємо з України. Бажалось би від широго серця Вашим прихильникам, щоб до Вашого імени славетного діяча українського та галицького можна було б приеднати наймення також славетного діяча і угорського“ (Тамже, ст. 82).

Тими „певними Українцями“ російськими, яких засмучував стан Угорської Руси, був властиво лише неб. Микола Ковалевський, котрий організував привіти Драгоманову з російської України, і був прихильний Угорській Руси під безпосереднім впливом Драгоманова. Заходом Ковалевського засновано 1895 р., із грошей з російської України, спеціальний „угро-руський фонд“, який находить ся в руках д. Ів. Франка і повинен тепер виносити, з відсотками, коло 2000 корон. З процентів того фонду мають, по волі Ковалевського, видавати ся для угро-руського народу брошури визвольного характеру — політичного й релігійного, — подібні до т які видавав Драгоманів. Фондом і видавництвом орудуває спеціальний комітет, зложений Ковалевським із: В. Будновського, М. Павлика, С. Вітика, Лесі Українки й Ів. Фрай (7. I. 1907).

діла та принципів — той „антихрист“ був незвичайно ніжною, любячою людською істотою — був і в життю приватному, як і публичному, справді чоловік української нації — homo nationis ukrainicae, як він сам себе називав. Він шанував людську істоту і в собі і в других, навіть у ворогах, і через те й Єго особу, хоть не любили, але шанували, навіть вороги, знаючи, що й особисте єго жите — чисте, мов сльоза. На се все є сотні свідощв у листах до него; се можуть посвідчити й сотні живих ще людей, що мали щастє пізнати Єго ближче; се можуть посвідчити особливо єго найблизчі приятелі, які, втративши Єго, мали нагоду переконатися, що то таке люде, та ще й „приятелі“...

Сказано було вже кілька раз, публично, що треба перевести з чужини останки Драгоманова, — тим часом до Львова, поки не стане вільний єго дорогий Київ, який він бажав бачити дійсним осередком не лиш України, але й Славянщини — але, на жаль, і тут не зроблено доси нічогоїсінко!

А вінже-ж так любив свою Україну, так горяче любив, що напр. не хотів до скону прийняти болгарського підданства, хоть знав і чув болюче, що через те покидає свою сім'ю без засобів до життя — „мов мишей на воді“, як писав він мені. Він до остатньої мінуты, чисто мов дитина, яка любить свою рідну неньку, надіяв ся, що таки, якимось чудом, побачить свою Україну і зможе доказати їй, що не відрік ся єї ні за які скарби сьвіта, навіть у думці...

Але полягла єго козацька голова в далекій чужині...

Крайня пора сповнити нам обовязок культурних людей — перевезти єго дорогі останки до Львова, та покласти єму тут достойний єго патник.

Думаю, що найвідповідніше би заняти ся сим ауковому Товариству ім. Шевченка“ у Львові, а все-ж таки стоїть на чолі культурного руху

України і, значить, найспосібніше-ді оцінити Драгоманова, бодай яко вченого українського, який причинив ся й безпосередно до розвою Товариства тим, що поміг добути гроші на его засноване тай уложив був перші статuti Товариства — з науковим характером, а коли галицькі народовці відкинули ті статuti, поклавши намість них свої, з чисто комерціалним характером, то добивав ся раз-у-раз, і перед Галичанами, і перед Російськими Українцями, прилюдно й приватно, аби Товариство перемінено на наукове і таким чином дано змогу вченим українським містити свої праці в виданнях Товариства, по українськи, замість писати їх по російськи та містити в російських виданнях. Узявши в свої руки збиране складок на перевезене до Львова тіла Драгоманова та покладене Єму пам'ятника, Товариство ім. Шевченка поправило би й ту тяжку кривду, яку робило єму Товариство давніше, тим, що не допускало его в члени, ані навіть до участі в виданнях Товариства, воліючи зречи ся его праць про українську народню словесність, аніж мати під боком критика тодішньої своєї діяльності. Драгоманову прийшло ся увесь свій учений вік тиняти ся зі своїми дорогоцінними працями про українську народню словесність по всьому сьвітови — по всяких Росіянах, Італіянах, Англічанах, Французах, нарешті Болгарах, тим часом як виновники такої поневірки Єго вчених праць про Україну лаяли его за недостачу — „українського патріотизму“ !!.. Аж після смерті Драгоманова, вже за головства д. Грушівського, почало Товариство ім. Шевченка друкувати ті праці в перекладі з чужих мов...

Причинивши ся до достойного вшанованя Драгоманова, бодай після смерті, земляки наші спокутують і ту тяжку свою національну провину що маючи серед себе таку величезну духову силу не вмiли й не хотіли використати її в повні дї добра України. Те, що Драгоманів зробив дї

України — а зробив Він для неї більше ніж хто инчий з Українців, не виключаючи й Шевченка — зроблено по більшій частині его власними силами, проти волі земляків. Пізнавши тай оцінивши все те, по заслугі, бодай після его смерти, ми покажемо, що ми справді культурні члени культурної нації, та що нація наша справді варта кращої долі.

Додаток 1-ий.

Отсей відчит узяла ся була надрукувати редакція „Молодої України“, яка висловляла ся про Драгоманова дуже прихильно, — але видержавши рукопись мало не цілий рік, вернула єї мені недруковану...

А тим часом мені довело ся бути в Софії, на цвинтарі, та зазнати ще одного розчарованя: На могилі Драгоманова нема найскромнішого памятника, так що навіть я, котрий був на ній, за-свѣжа, 1895 р., тепер не міг найти єї сам, коли ж мені вказав на неї гробар, я не в стані був пізнати, що в ній похований Драгоманів!...

Могила Драгоманова зробила на мене взагалі вражінє сироти між сиротами, — бо треба сказати, що вся тота частина цвинтаря — протестантська — окрома від инчих частин, на самому краю цвинтарного поля, без памятників і бідна — відбиває незвичайно сумно від инчих кварталів цвинтаря, що так і с'яють пишними памятниками на могилах більших і менчих патріотів болгарских, або й так і, попросту: Болгар, Турків, Жидів.

Одна з причин тому — мабуть сама віра протестантська, — неприятелька обрядової пишності... Неб. Драгоманів, бажаючи, — як я знаю

з Єго листів до мене — аби Єго ховали бодай „умиті (протестантські) попи“, а не „невмивані“ (православні), — заявив перед смертю, що він „євангелист“, через що єго й поховано на протестантському цвинтарі.

Так от яка теперішня домівка нашого великою Драгоманова!!

Мене се так різнуло по серцю, що й доси не можу охолонуті з досади на земляків та сорому за них, християн, перед „вірою турецькою, бісурманською“... Де їм до того, аби перевезти Єго тіло „на тихі води, у ясні зорі“ українські, коли вони доси не подумали навіть і про могилу Єго на чужині?!

Та що тут розказувати! Кому про се думати?! Колишніх товаришів Драгоманова в Російській Україні власне не ма; селянинови Українському про Него ніхто доси й не сказав, а галицький селянин, хоть і знає Єго, тай рад би віддячити Єму, але сам бідний. А з наших теперішніх українських діячів-патріотів хто має займати ся такими дрібницями, як пошановане найкращого робітника України — тепер, коли у нас на черзі самі великі українські справи: українська держава, українська церква, український університет?!!...

Отсе то дійсно великі справи (хоть є й більші!), — але чи ми така велика нація, як показувало би число душ українських — 30 міліонів?... Коли зважити, як ми дбаємо не лише про Драгоманова, але й про всі інші українські справи — то треба сказати, з жалем, що ми не дуже то великі...

Нераз, уявивши собі все те і дійшовши до краю роспуки, так і хоче ся повторити за Драгомановим, і повторити голосно на всю Україну:

„Сідай куме на дно, не трать марно сили!“

Львів, у семі роковини смерти Драгоманова, 20.
вня н. ст. 1902.

Додаток 2-ий.

Відчит мій із 1901 р. та книжочка з ним 1902 р. заворушили були нашу шкільну молодіж у Галичині дуже. тим більше, що книжочка вийшла в самий розгар нашого першого аграрного страйку проти польських панів у Галичині, літом 1902 р. *) Молодіж кинула ся до студіюваня Драгоманова тай до складаня, — під проводом д. Методія Огородніка, — грошей на перевезенє Єго тіла, і зібрало ся того, протягом одного року, 650 кор. — сума дуже значна, як на нашу бідну молодіж. Потім, із рїзних причин (між инчим і через виступи д. Франка проти Драгоманова), запал нашої молодіжи до Драгоманова пригас і справа перевезеня Єго тіла стояла на мертвій точці, майже три роки — аж після сильного зворушеия нашого народу в Україні російській тай галицько-буковинській за свої права, та справа була піднята знов, а то д. Методієм Огородніком (у „Землі і Волі“, літом 1906 р.) та мною й инчими (у „Громадському Голосі“, котрий підняв ся за той час на стілько, що з 1907 р. виходить аж двічі в тиждень). Нарешті повело ся заняти сєю справою нашу радикальну партію. Вона рїшила на з'їзді своїм 23-го грудня 1906 р., на моє внесенє, ось що;

„Вважаючи Драгоманова за одного з найвизначніших Українців, найбільше заслужених для волі й просвіти нашого народу, а спеціально за духового батька нашого радикального руху, з'їзд української радикальної партії поручає зарядови партії заняти ся перевезенем Єго тіла з болгарської столиці Софії до столиці України Києва. Задлятого має заряд: 1) Візвати мешканців України

---

*) Про звязь того страйку з настроєм молодіжи до Драгоманова див. статю д. Ів. Яремка п з. „Ще в справі перевезеня тіла Драгоманова“ („Гром. Голос“, 1906 ч. 75).

до складок (які повинні поміщувати ся в шадничих касах, на імя голови заряду — дра Левка Бачинського — і не можуть бути обертані ні на яку инчу ціль), а рівночасно візвати д. Методія Огородніка в Чернівцях, аби зложив на руки заряду 650 кор., зібраних ним на ту ціль від молодіжи середних шкіл; 2) Старати ся, аби те перевезене відбуло ся як найшвидче і найвеличніше, — особливо-ж аби взяло в нім участь як найбільше наших селян, і то не лише з Галичини, але й з Угорщини, Буковини тай Росії.“

Таким чином справа перевезеня тіла Драгоманова дістала ся нарешті в відповідні руки, і тепер земляки великого Небіжчика чейже сповнять свій обовязок, не гаючи ся, тим більше що вимагає се від кожного з них найменчої грошевої жертви. (На мою гадку, треба, аби кожда особа давала як найменче, але за те аби даючих було як найбільше, так аби се діло довели до путя не одиниці, або гуртки, але сотні тисяч душ, особливо селянських).

Перевезене останків Драгоманова, котре я представляю собі як найскромніщим що до матеріальних обставин, але за те як найбогатшим ідейно, — могло би дати найкращу нагоду (особливо в разі швидкого здійсненя) до перевіреня відносин України з її сусідами, до перемоги ідеї про сцілене всіх її частин і заведене в ній ладу, -- реального тай духового, — найвідповіднішого її дальшому розвоєви.

Максимальні домагання М. Драгоманова щодо України, в прикладі до її теперішнього стану.

Драгоманів був, — як я вже се зазначив у відчиті, — і в політиці реаліст-педагог, що числив ся з кождочасними перепонами розвоєви українства, зверхними тай осередними (станом земляків). Отже тепер, коли найбільша зверхня перепона тому розвоєви — російська деспотія — майже зруйнована, а з другого боку, зросло значно національне почуте серед української інтелігенції та людське почуте серед наших селян у російській Україні, — пора би прикласти до України максимальні домагання Драгоманова, бодай супротив її чужонаціональних ворогів.

На превеликий жаль, Україна, хоть і находить ся тепер у стані, якого ждав Драгоманів іще 25 років тому, се б то в стані революції, то зовсім особливої: революції, по якій і не значно, що ми потомки нації з часів Хмельниччини, се б то з часів загального повстанського заворушення наших селян майже на всему просторі України, теперішній російської тай галицької, — революції з процарами, непохожими на давних козаків навіть і йно, тай то навіть у Галичині, де наша інтелігенція, хоть і стоїть далеко близче до селян, ніж

воно є в російській Україні, але по-просту лякає руху народнього, похожего на Хмельниччину*), — революції, яку загал нашої інтелігенції підтинає в корені, а то: в Австрії — своїм запалом до Відня, якому рад би (то з ненависти до Поляків, то з по-тягу до великої соціально-демократичної держави) віддати остатню мужицьку drankу, в марній надії на те, що з Відня прийде спасіне нашому народови, — запалом, який відводить австрійську Вкраїну

*) Який великий сей переляк, а разом і брак історичного нюху серед інтелігенції в Галичині, можна бачити найкраще з того, що навіть історик Хмельниччини в Галичині, д. Ст. Томашівський — одинокий доси спосібніший ученик новішої історичної школи, д. М. Грушівського, — за-протестував, у „Л-н. Вістнику“, проти популяризації (дд. В. Будзиновським і Петрицьким, на підставі праці д. Томашівського) галицької Хмельниччини з 1648 р., вважаючи „таку популяризацію з захохотою до наслідування несвідомих, некультурних та фатальних у результаті рухів як Галицька Хмельниччина шкідною для політично-соціального дозрівання нашого народу“ — слова, які викликали радість не лиш у наших консервативів-новоерців, які стрібули аж он-куди з часової опозиції 1901 року (див. „Руслан“, 1906 р., 284), але й у вшеполяків („Słowo polskie“ каже, що різкого за-суду Хмельниччини в Галичині не міг би видати й польський учений, в тім числі, розуміє ся, й надворний вшепольський історик Хмельниччини Равіга-Гавронський!) Так мовби то ко-мусь можна було відновити що-небудь історичне у его пер-вісній формі, без достроєня, — сам одостроєня — его до теперішного стану людности й обставин! і так мов би то народови й не треба шукати підмоги в споминах про минуле. — хоть і дикше, але за те й енергічніше, яке ко-рінить ся глибоко в землі історії кожної нації, зовсім як та здорова дичка, на якій можна тай треба прищипати нове, ліпше й відповідніше для сучасности! Та воно в Галичині вже й прищеплено, — т. зв. „січовим рухом“, який приймає ся найліпше як раз на найдикшій нашій галицькій дичці: серед потомків найпалкіших учасників галицької Хмельниччини та пізнішої оприщини — серед Гуцулів. На жаль і сей най-е нергічніший сільський рух у Галичині ще дуже вузький та слабий, і то дякуючи знов „інтелігенції“! (21. I. 1906).

навіть від ідейної злуки з російською*) — а в російській Україні національним верхоглядством інтелігенції, яка носить ся поверх революції, вганяючи тепер майже виключно за заведенем кількох українських катедр у російських офіційальних університетах (що може легко перемінити ся в погоню виключно за українськими посадами й авансами), — так мов би що-небудь українське могло би бути

*) Серед австрійського закруту виборчого, на з'їздах партій одна наша радикальна партія зазначила своє всеукраїнство — (23-ого грудня 1906 р.) Ось дотична резолюція з'їзду (поставлена мною):

„Нова виборча постанова до віденьського парламента доказує до решти, що нашому народови нема що довго попасати в Відні; тому з'їзд заявляє:

1) Партія буде підпирати лише таких кандидатів на послів, котрі дають запоруку, що будуть усіма силами помагати нашому народови до вибореня повної економічної та політичної незалежності австрійської України від Відня, як і від галицьких Поляків (поділ Галичини). З'їзд уважає за найперший обовязок послів галицьких і буковинських, як і всеї нашої суспільности, довести, — протягом наступаючої 6-літньої парламентарної каденції, — і то за всяку ціну, до того, аби вся земля панська, державна й церковна в галицькій, буковинській (а по змозі й угорській) Україні допала ся в руки наших селян.

2) З'їзд бачить будуччину нашого народу виключно в єдности его з українським народом у Росії та в наконечній цілі тої єдности — українській республіці.

В теперішну пору з'їзд уважає за найважнішу національну завдачу Русинів австрійських помогти українському народови в Росії до здобутя землі і волі. Змагаючи безпосередно до сеї цілі, — як і взагалі до згаданої єдности, — з'їзд заявляє, що наша селяньська радикальна партія повинна бути від тепер одноцільна на всьому просторі України з кольоніями, і то ще в далеко більшій мірі ніж ворожі нашому народови партії: польські, російські й инчі на нашій Україні. В тій цілі з'їзд поручає зарядови партії ввійти зараз у безпосередні зносини з нашими селянами на Буковині, на Угорщині і в російській Україні.“

Характерно, що орган національно-демократичної партії, який проводять бувші радикали, „Діло“ кинуло ся, із а сеї резолюції, на радикалів мов навіжене, так як кидали

певне в Росії, без установа мiцного конституційного ладу таї гараду широких мас українського народу, — рiчи, за якi треба бороти ся!

Якже-ж тяжко мстити ся тепер на вкраїнських масах неполiтичнiсть давнiшого руху серед української iнтелiгенцiї в Росiї!

ся на нас давно лише москвофiли! Мушу, зрештою, завважати, з великим жалем що фактично то й серед нашої партiї всеукраїнство радикальне ще дуже й дуже слабке...

Додаток. Пiсля того, як була зладжена до друку ся книжочка, стала ся у Львовi буча з 23-ого сiчня, котра в наслiдках потрясла галицько польською будiвлею до самих пiдвалин, повернула на вiстрi меча не лише справу вкраїнського унiверситета у Львовi, а взагалi справу польсько-руських вiдносин у Галичинi. Але се не схитнуло нашого вiденьофiльства, а навпаки, ще й скрiпило его. Нашi „полiтики“ майже всiх партiй, котрi кiлька день перед тим почали були писати в своїх органах (мiж инчим i пiд впливом повищої резолюцiї нашої партiї, про потребу спiльноти мiж австрiйською та росiйською Украiною, до-разу покинули сю думку таї ударили чолом перед Вiднем, якому приписали побiду наших академикiв i на якого поклали надiю що до вигорiня не лише нашої унiверситетської справи, але взагалi української справи в Галичинi! I се зараз пiсля того, як Вiдень так дуже скривдив наш нарiд у новiй виборчiй постановi! Пiсля сего не буде нiякого дива коли й голови наших полiтикiв, вiдтати рукою вiденьського ката, покотять ся туди для подяки за „спасiне“! Нашi твердолобi полiтики всiх партiй готовi кинути на прожерте вiденьському Молохови ще й решту дiбр i народних сил Галичини. Вони протестують проти вської незалежности Галичини вiд Вiдня, замiсть органiзувати ся вiдповiдно, до захоплення для руського народу частини користи, з незалежности Галичини вiд Вiдня, якої добивають ся таї дiбють ся галицькi Поляки, таї старати ся, аби справа була повертана в нашу користь уже згори — вiденьським парламентом. замiсто ждати, поки Поляки загорнуть собі неподiльно всi добра Галичини таї у ю державну силу, яка припадає на неї! Сей чисто холопський страх наших полiтикiв перед незалежнiстю Галичини, в тiм числi й української, вiд Вiдня, свiдчить про повну нездалiсть нашу до веденя самостiйної національної полiтики, про повну недостачу почутя власних сил! I наша нацiя

Взагалі, в теперішнім русі в російській Україні видко безсильство не лиш фізичне, але й ідейне, і виходить воно головно з недостачі звязи між рухом тамошної нашої інтелігенції та рухом селян. Селяне бунтують ся окремими громадами, за землю, без обопільної звязи тай без інтелігентного українського проводу. Вони взагалі неприхильні українському національному рухови серед інтелігенції, бо та інтелігенція не стає на чоло їхнього, селянського руху, а в інтелігентнім українським русі вони очевидячки не бачать нічого реального для себе. В додатку рух нашої інтелігенції не може заїмпонувати селянам і політично, бо він дуже марний, не звязаний навіть із робітницьким і взагалі міським рухом у російській Україні.

Се велике лихо, себ то недостачу звязи між нашим інтелігентним і селянським рухом у російській Україні, можуть усунути лише максімальні домаганя Драгоманова, пройняті горячою любовою до найширших верстов нашої нації — селян, яких інтереси поставлені Драгомановим в основу нашого національного поступу.

Лише сі Драгоманівські домаганя можуть дати теперішньому рухови на Україні відповідний ґрунт

була би дійсно пропаща, якби не стрясла з себе те холопство: віденьське, петербурське, будапештенське, так само як колись варшавське. Але се буде можливо аж тоді, коли вся наша молодь, по сім і по тім боці нашої політичної прірви, подасть собі дружні руки і не вважаючи ні на віденістів, ні на петербургістів, ні на будапештіністів, ні на яких инчих гальмівників будячої ся національної енергії, стане в ряди широких мас нашого народу тай поведе їх до боротьби (гострої й затяжної), опертої на власній організації тай власній праці, не лише за справу українських університетів (але згори більше відповідних нашим народним потребам і всесвітньому поступови, ніж тепешні російські тай австрійські!), а взагалі за освітне тай економічно-суспільно-політичне визволене тих іс. А се можна зробити лише під стягом ідей Драгоманова, ложених ув отсій книжочці (3, 5 і 8. III. 1907).

і напрям; лише вони можуть, ідейно й реально, сцілити всі частини нашої країни; лиш одушевліне загалу наших земляків, інтелігентних і робітних, тими змаганнями тай однодушний напір їх у тім одним напрямі, — може вивести нашу Україну з її теперішньої тяжкої кризи.

Ось ті Драгоманівські домагання:

Коротка програма українських громадивців-безначальників.*)

„I. В справах політичних ми бажаємо:

1) Рівного права для всякої особи, як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат усякої породи (раси); 2) невідмінної волі слова, печати й науки, зборів і товариств; 3) безперешкодної самовправи (автономії) для кожної громади в її справах; 4) повної самостійности для вільної спілки (федерації) громад на всій Україні.

„Україною ми звемо всю сторону від верху ріки Тисси в теперішнім Угорським королевстві, на заході сонця, до ріки Дону на сході й Кубаньську землю в теперішнім Російським царстві; від верху ріки Нарева на півночі до Чорного моря на полудни, — усю ту землю, де гурт народу говорить українською мовою (подрібно дивись „Громада“ I, ст. 6—8) В цій стороні найбільша частина здобувачів, се б то хліборобів і робітників — Українці. Напроти того, велика частина чужинців: Поляків, Жидів, Німців, Мадяр, Москвинів належить до тих, що звуть вищими, правдиве неробочими станами, котрі лише вжиткують працю правдивих робітників. Тепер власне ці чужинці, котрих наслали на Україну ті держави, що поневолили її в старі часи, та ті перевертні, що до них пристали, панують

---

*) Сей титул, як і всі дальші, даний мною. — М. П.

над Українцями і в господарстві, яко люде богатші, і в справах політичних, яко начальства. Всякому народови шкодить неволя під чужими людьми, а з другого боку серед громад не повинно бути непрацюючих станів, а мусять вони складати ся з самих здобувачів. Ось через що майже все одно: чи увільнити Україну від панованя чужинців, чи увільнити громади українських здобувачів від непрацюючих станів: і так, і так пани всяких пород повинні хоч усі стати робітниками, хоч покинути Україну. Инша річ працюючі громади: волоські, болгарські, сербські, грецькі, московські, мадярські польські), виселки німецькі, ремісники польські, жидівські й інші, що живуть у нашій країні: вони мусять мати в усьому рівне право й однакову волю з Українцями. їх товариства й громади будуть вільні від усякого примусу до звичаїв чи мови українського гурту, матимуть волю закладати свої школи: нижчі, середні й вищі, тай волю приставати до всякої спільности з гуртом тих народів, від котрих відійшли до України ті громади, виселки й товариства. Такі працюючі чужинці будуть для Українців узлами, котрі привязувати муть їх до всіх сусідніх пород (націй), з котрими Українці повинні приступати до великої всенародної вільної спілки (інтернаціональної федерації).

„Самостійність (автономія) політична, се на нашу гадку, воля кожної громади признати ся до того народу і приступити до тої спілки, до котрої вона сама схоче, тай воля конче впорядкувати по своєму всі справи серед себе тай усі свої відносини до інших громад.

„II. В справах господарських (економічних) ми бажаємо: 5) щоб усі сили природи й струменти, потрібні для здобутку користних людім річей, се б то: земля, вода з усім, що в них є, машини й фабрики й т. и. були просто в руках товариств і громад хліборобських і робітницьких

і щоб люде не мусіли продавати свою працю в найми панам і богатирям, а робили просто на себе.

„Ми думаємо, що спільна або гуртова власність і спільна, гуртова праця доконче користніща для людей, ніж осібна, але-ж заразом думаємо, що те, яким способом перемінити осібну власність (собину, батьківщину) на гуртову, а далі як упорядкувати спільну працю і як ділити вжиток від неї, це мусить залежати від доброї волі кожного товариства й кожної громади. Певно, що розвага й проба (практика) над потребами господарськими навчать осібні громади не тільки спільности праці (кооперації) та розумного поділу вжитку від неї посеред самих громад, але й проміж громадами цілих країн і на цілому сьвіті.

„III. В справах осьвітних (культурних) ми бажаємо:

б) Зросту випробованої (позитівної) науки про речи природні й громадські, тай умілостів з тою наукою звязаних. Ми думаємо, що така наука й умілости (словесні, театр, малярство, різьба, музика) замінять зовсім теперішні віри, через котрі люде стілько ворогували й ворогують проміж себе. Поки ж це настане через вільну науку й проповідь, ми думаємо, що кожній людині й товариству треба залишити волю держати ся такої віри, якої вони хотять, з тим тільки, щоб прихильні до кожної віри (християне, жиди, магометанці й т. и.) та до кожного братства (штунди, шалопути й інші) вдержували свої церкви й попів на свій кошт, щоб навіть на це не було й громадських податків, ані громадської праці, а кожний давав би на це від себе, коли сам забажає.

„Ми не можемо тут розказати подрібно способи, котрими треба доходити, щоб сповнили ся всі оці наші бажаня. Виступаючи з письменством ми тим уже показуємо, що не відхиляємо ся від мирної праці для громадського поступу наперед (прогресу). Тим часом ми не маємо марних надій

Нігде й ніколи докорінні зміни громадського життя не робили ся лише мирним поступом. На Україні ще може менче ніж де инде можна сподіватись, щоб начальства й панства по волі зрекли ся свого панованя і через те простому народови на Україні не обійти ся без оружного бою й повстаня (революції). Лише це повстане передасть у руки хліборобських і робітницьких громад і товариств сили природи й струменти, потрібні для здобутку. Аби ж старі панські стани й начальства не змогли потім захопити в свої руки знов що з громадського добра та не поновили свого панованя, — треба, при першій нагоді, скасувати державне військо й позаводити громадське козацтво (міліцію), в котрім би кождий громадянин мав оруже і знав з ним обертати ся.“

Женева, 1 септября 1880 р.

М. Драгоманів.

М. Павлик.

С. Подолінський.

Надруковані вище домаганя Драгоманова що до України, се програма періодичної „Громади“ з 1880 р., написана неб. Сергієм Подолінським, на підставі 1-ого (програмового) тому „Громади“ та „Листка Громади“, нр. 1, що зложені самим Драгомановим і вийшли, в Женеві, ще 1878 р.

Вважаю потрібним виписати відти де-що важніше, до слова, — для ближчого поясненя сказаного вище тай звязаня его, з одного боку, з історією України, а, з другого, з інтернаціональним соціальним рухом.

Але перше позволю собі завважати ось що:

Драгоманів — противник усякого тероризму (правительственного, як і суспільного); він і не революціоніст, а прихильник еволюції, себ то безпестанного повільного зросту людської суспільности, досяганого головно зтяжною працею (див. лі виписки з „Громади“ й „Листка Громади“).

А про те він тямив добре й вагу гострих виступів у певних моментах історії народу, чи єго потрібних частин, і то вагу не лише революцій, але й бунтів і навіть окремих оружних виступів (але все: явних, відвічальних, із виразними громадськими цілями) — там, де йшло про оборону товариських або й власних прав від урядового терору. Ось напр., які „науки“ дав він українській громаді 1878 р., у статі „Коли битись, то не миритись“, написаній з нагоди справи неб. Івана Ковальського та товаришів єго в Одесі, 1878 р. (Ковальський відбивав ся від нападу жандармів оружно, але на розправі відрік ся того, суд єму, звісно, не повірив, і він був розстріляний; а з публіки, яка протестувала без оружя, кількох убито, багато-ж арештовано): „Одна (наука): коли ти досі не стріляв у жандарма й прокуратора, як вони заберуть ся в твою хату, то на предки стріляй, а коли стріляв, то не зрікай ся, бо все одно не pomoже. Друга (наука): в горячий час, коли знаєш, що діло йде про те, чи жити чи вмирати твоєму товаришеви, родичеви, громадянинови, — ти або сиди дома, як крот у норі, або, коли тебе тягне на вулицю, то йди з револьвером та сам перший нападай і на неправий суд і на поліцію, бо все одно — тебе-ж підстрелять ні за що“ („Листок Громади“, нр. 1. 1878 р., ст. 11.*)

Політичний Драгоманівський ідеал — се прудонівський ан-архізм, або по нашому безначальство, наконецна ціль якого: повна воля особи. Нічого й казати, що тут воля зовсім не те що с ва воля (остатного добра аж

---

*) Нагадаю, що неб. Ів. Ковальський — автор найлішої праці про штунду на Україні („Рационализмъ на Ю. Россіи“, в „Отечественныхъ Запискахъ“, зрезюмованій мною (під псевдонімом М. Ткаченко) в брошурі „Нова віра в Україні“ Львів, 1878 р. — М. П.

надто серед наших земляків, заражених від давньої польської шляхти та російської бюрократії!) а те, що відносини між людьми мають опирати ся не на примусі, виконуваним начальством, але на заснованих на глибокім особистім переконанню добровільних умовах, які, розуміє ся, треба сповнити найсовітніще. Ролью певного примусу на особи грали би в безначальній громаді матеріяльні інтереси, як і тепер, та публична опінія, яка тоді стала би ще далеко більшою моральною силою, ніж тепер, хоть і тоді, розуміє ся, не обійде ся без оснівних, писаних законів, які однак мусли би бути ухвалювані, контрольовані тай пильновані всіми горожанами держави, серед яких почуте справедливої, загально-корисної законности мусли би бути вкорінене дуже широко й глибоко. Таким чином ан-архізм, се зовсім не розбите людської суспільности на дрібні гуртки й атоми (як думає більшість), а навпаки, дуже тісне, хоть і легко розривне, звязане людей у менчі й більші вільні спілки та спілки спілок, від місцевих аж до всесьвітних. (Не треба й казати, що такий анархізм не має нічого спільного з т. зв. давніщими „нігілістами“ та теперішніми „анархістами“, яких діяльність обмежує ся майже виключно простим убиванем та руйнованем усякої позитивної праці й організації; Драгоманів чув огиду до таких людей). Анархізм нашого Драгоманова, се найвища ступінь не лише державности, а вседержавности, се б то всесьвітнього державного ладу.

Оснівна соціялістична одиниця у Драгоманова — се вільна й гаразд упорядкована громада, але зовсім не окрема від инчих таких же громад, а навпаки, звязана з ними найтісніще — в спілсу вільних громад. Ось через що він назвав: соціялізм громадівство, що значило: вільна й гаразд упорядкована суспільність.

Уже з сего виходить, що Драгоманівський анархізм не виключає більших політичних одиниць — держав (однонаціональних чи ріжнонаціональних). Навпаки: Драгоманів зазначає виразно, що бажав би перемінити теперішні невільні, централістичні держави, в яких живе наш нарід (Драгоманів був великий противник усякого централізму, в тім числі й соціально-демократичного!) на держави анархістичні, вільні, федеральні, які держали би ся лише доброю волею тай інтересами самих народів, а не примусом — військом і т. п. Власне такою вільною частиною вільної Росії тай Австро-Угорщини представляв собі Драгоманів Україну, — а се значить: повна автономія, від якої вже лиш один крок до власної української держави. Ба, ще більше: розвятий осьдечки Драгоманівський ідеал вільности й спільности наших громад на всьому просторі України, російської тай австро-угорської, се-ж і була би найкраща в сьвіті держава, яка потрібувала би лише проголосити свою незалежність від Росії тай Австро-Угорщини. Се, зрештою, виходить і з того, що Драгоманів не робив якової (квалітативної) різниці між державою та громадою (див. далі виписку „Держава й громада; прогрес і регрес“).

Таким чином, хоть Драгоманів і промовляє далі проти заснованя власної української держави (головно через недостачу сил у самих Українців!), то змаганя его зовсім не перечать новішим українським радикальним змаганям до власної держави. Навпаки: Драгоманівські змаганя найбільше причиняють ся до заснованя порядної української держави, кладучи під неї найміцніші підвалини, даючи їй найвідповідніший зміст, без якого вона була би або пустою порожнечею або тюрмою для власного народу.

Значить, оба сі напрями: державніс і крайній Драгоманівський децентралізм-автономізм доповняють себе, а через те й повин

розвивати ся від тепер рівночасно, — аби нація наша не гибла далі, як гибла доси, під потрійним проклятем: хиткості своєї зверхної політичної поведінки, нерішучості в задержуваню загальної волі й рівності серед себе, та неспосібности до господарки, або, все одно: державности на ширшу скалю — від громадської аж до всенаціональної, на всему просторі рідної України.

Розуміє ся, людність ніколи не досягне вповні вільних, а значить і вповні щастедійних порядків у своїм житю, так що громадсько-суспільно-державні змаганя, подібні Драгоманівським, будуть вічним ідеалом, який лише підбивати ме людність до вічного поступу в тім напрямі. Тим менче може бути розмови про повне здійснене Драгоманівських цілей з а р а з, а то навіть і в таким разі, як би революція наша взагальнила ся тай знищила пановане чужинців-панів над нашим народом. І тоді прийшлоби ся приставати на компроміси навіть у най'оснівніщим — у справі аграрній, признати по громадах комбінацію дрібної приватної ґрунтової власности з громадською, територіяльною та національною, але, розуміє ся, з заведенем на спільній ґрунтовій власности (в яку треба би перемінити й теперішну велику ґрунтову власність, не ділячи ні в яким разі найкраще загосподарованих єї частин) порядної, поступової господарки, яка заспокоювала би вповні бодай публичні потреби громад, і з заведенем фахової контролі над господаркою на дрібній приватній ґрунтовій власности та можливої підмоги для неї з боку громад, округів і країн (організації кредиту, гуртового набування потрібного до господарства, гуртової перерібки его сирих матеріялів, гуртового закупу его продуктів і т. и.), так аби й дрібна ґрунтова власність була б гословлінням, поперою в нашім загально-національнім розвою, а не проклятем для єї господарів та для всеї нації — жерелом єї бідности й роз-

битя на загородні атоми, а значить і повільної вічноповторяючої ся смерті нації.

Але такий здогадний кінець української революції не повинен би здержати нікого від рішучої проби вийти з теперішнього розпучливого стану. Нація, котра хоче жити й розвивати ся, повинна зважити ся в рішучий момент історії своєї на все, навіть на пожертвуване свого існування. Лише в такім разі вона може виграти, коли не все, так бодай трохи ліпші, тривкіші вмови свого дальшого існування; в противнім разі над нею перейдуть до дневної черги...

Значінє нашого мужицтва в долі України.

Оснівні думки Драгоманова що до пород людських (націй), в тім числі й нашої української, такі : „1) кожда порода людська мусить бути сама собі господарем дома, 2) сила кождої породи людської лежить у мужицтві“ („Громада“, I, ст. 89). Головне політичне домаганє Драгоманова від нашої інтелігенції — те, аби вона помагала тому, „щоб як найбільша частина (нашого) мужицтва зрозуміла те, як йому взяти всі свої справи безпосередно в свої власні руки“ (Тамже, ст. 56). Лише через осьвідомленє нашого мужицтва можна довести до сціленя всіх частин України. Се доказує наша історія: „В часи найдужчих повстань нашого мужицтва проти панства показувались і найбільші змаганя громад по всій нашій Україні стати в спілці проміж себе“ (ст. 10). Лише через осьвідомленє наших мужиків може Україна не лише дійти до волі й єдности національної, але й до значіня перед сусідами: „в тіж часи, коли найближче було наше мужицтво до волі, а вся наша Україна д спілки національної, — тоді-ж наш Україна найбільше звертала на себе увагу й с сіднього мужицтва всякої породи й ставала й йол

в пригоді, або інакше кажучи: мала найбільше ваги інтернаціональної. В тіж названі часи козацька Україна була й притулком для міщанських і мужицьких утікачів: польських, волоцьких, сербських, московських, а найбільш усього білоруських; від чутки про козацтво українське піднімалося мужицтво й польське, а білоруське так цілими повітами козаціло й приставало до спільних громад (федерації) козацьких полків українських“ (тамже, ст. 12). Лише через освідомлене нашого мужицтва може Україна дійти не лише до волі політичної та національної єдності, але й до волі в релігійних справах: „Наша Україна була найближча до тих думок, котрі довели всю Європу до зміни церковної (реформації) як раз тоді, коли наші прості люде найбільше повставали за свою волю, а наша порода була найближче до спільности всіх своїх громад“ (тамже, ст. 25). „В усякім разі... в справах духовних, як і в справах господарських, наше мужицтво тепер приходять на те, на чому стояло в козацькі часи 16—17-ого столітя. До того-ж підходять із ріжних боків (національного, політичного й соціяльного) і купки письменних Українців, котрі не забули того, що вони Українці й хотять ухопити кінець нитки, що ввірвала ся в нашій історії в 18-ому столітю. Чи вмітати муть наші письменні люде вхопити ся за край тієї нитки, котрий тягне ся сам по собі в нашому мужицтві, чи вмітуть привязати до нього й те, що виплела за 18—19 столітя думка людей, котрих історія не переривала ся, і звести в темноті й на самоті виплетену нитку — іноді більше бажаня, ніж яснотки — нашого мужицтва, з великою сіткою нових і громадських думок європейських людей, ось в чому тепер все діло для тепешніх письменних людей на нашій

Україні! Ось де для них: чи жити, чи помирати?! („Громада“, I, ст. 29—30).

Українська одежа в праці на Україні.

„Всяка громадська праця на Україні мусить мати українську одежу, — українство. Звісно, те „українство“ не може бути в цілях праці. Цілі праці людської однакові на всьому сьвіті, як однакова з думана наука. Але прикладна наука не однакова скрізь. Так і з громадською працею: в кожній країні, в кожній людській породі, далі навіть у кожній громаді й коло кожної особи, — мусять бути осібні підходи й приводи до однакової цілі; кожна країна й купа людська може показати більш ясно, ніж інші, потребу й спосіб тієї чи іншої з тих праць, того чи іншого способу праці потрібної і для всіх людей (Громада“ I, ст. 54).

Сирітство нашого мужицтва. Відорваність інтелігенції від него. Ослість. Український соціалізм. Недостача техніка по наших селах.

„Одна з найголовніщих відмін нашої України від великого числа других земель, в тім числі й від Московщини, в тому, що в ній мужицтво ще більше покинуто на самого себе, ніж у тих країнах, котрі не тільки мають свої держави й панство, а ще й підгорнули під себе й другі землі з їх і панством і мужицтвом. Чи по волі, чи по неволі, а в тих землях держава й панство роблять що небудь і для мужицтва, а як де, то на користь і мужицтва державної породи роблять і люде з пород чужих, недержавних. Доволі буде показати хоч на те, що напр. у Московщині, книги для московського люду пишуть не самі Москвіни, а й Українці, а то й Німці, Ляхи, Гризуни, Молдаване й т. и., при чому п більшій часті забувають працю для своїх люде! В таких країнах і люде з думками противудержавними й противупанськими все таки йдуть по т

дорозі, котру проложила держава й панство, користуючись усіма засобами, котрі дали їм держава й панство. В таких же країнах, як наша, цілком не так. Письменні люде на нашій Україні скрізь двічі відірвані від свого мужицтва: і через панство, і через виучку по чужих школах, і звичку йти за людьми державної породи. Через те наші письменні люде по волі й по неволі тягнуть у бік московський, польський, угорський, німецький, або й зовсім кидають свою країну. Навіть ті з письменних Українців, котрі держать ся думок мужицьких (демократичних) і союзних (федеральних), не всі відразу можуть переломити в собі те, що в них з батьків і дідів поселила чужа держава й школа, і вернути собі те, що в них вона відняла, — спільність із українським мужиком, напр. хоч би то в мові. Звісно, ніякого чоловіка не можна примусити безпремінно працювати в тій країні, де він родився, для тих, а не для других людей. Підряд бачимо Німця, котрого доля довела працювати у Французів, і на виворот. Але найбільше люде все таки працюють серед своєї країни і для свого народу, коли в тому народі хоч сьак, хоч так, а господарюють свої люде. Не так у нашій Україні. Письменний Українець по більшій часті працює для кого вгодно, тільки не для своєї України й її мужицтва. А з другого боку, здавна звикли усякі чужі люде хазяйнувати на Україні, не знаючи її, не звертаючи увагу на те, як треба обертати ся з Українцями, ми не кажемо вже про тих, котрі тільки й думають, як би пожити ся з України, нічого доброго для неї не роблючи. От через це ті люде між письменними Українцями, котрі не хотять, щоб де далі все більше Україна й її мужицтво тратило свої сили, — мусять заректись не йти з України, мусять упертись на тому, що кожний чоловік, вийшовший з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по українському — єсть видаток з української мужиць-

кої скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не зверне ся в неї ні звідки. Так перш усього українська думка про працю для мужицтва мусить вести за собою о с і л ь с т ь, з е м л я ц т в о. Це не значить, що Українці мусять не глядіти далі своєї межі. Зовсім инакше: вони в тій межі робити муть те, чому навчає всесвітна наука, спробована примірами других країн і в згоді з другими людьми, близькими й далекими. Вони тільки перестануть оббирати свою країну, покористують ся всіма силами, які дає їм їхня країна й порода, і будуть брати ся з другими, не як пухирі, що літають по вітру, а як люде, котрі, стоячи міцно на землі своїй, можуть говорити не тільки за себе, а й за неї. Правдивий ф е д е р а л і з м може вийти тільки з спілки таких людей по всім країнам Європи“ („Громада“ I, ст. 59—61).

„Наша Україна тим не подібна до других країн, що в нас до мужицтва не доходить і стільки вигадів панської науки, скільки їх доходить по других країнах, де панство не відірвало ся від мужицтва в зовсім уже чужу породу, і що в нас уже зовсім ніхто: ні державне начальство, ні панство не помога й тим науковим працям, котрі служать навіть тому, щоб пізнати свою країну. Мало того, в нашій Україні всякий, хто ухопив хоч трохи науки, вже перебіга від мужицтва в гурт чужих йому людей і становить ся паном навіть і тоді, коли б вважав себе прихильником мужицтва. От через це у нас ті невеличкі купки людей, котрі, маючи всесвітні думки про волю мужицтва, не зrekli ся свого українства, мусять робити не одне те діло, котре по других країнах роблять подібні їм гурти людей, а кілька діл, починаючи від діл академічних (таких напр. як збори слів мови нашого народу, без котрих не може посуватись нія проповідь і наука серед мужицтва і котрі на у Московщині роблять ся за помічу держав і кінчаючи ремесництвом, проповідю в мужицьк

громадах, повстаннями з тими громадами й т. и. Це праця, звісно, не легка, і не всякий, хто не був у іркурі українській, зрозуміє потребу всіх частин такої праці. Але, розваживши добре, всякий прихильник мужицьких громад мусів би згодити ся з тим, що те, що примушує доля робити українським прихильникам мужицтва, мусіли б робити подібні ж люде й скрізь, — що скрізь би було користно для мужицьких громад, як би всяка праця, чим небудь, чи просто чи боком, потрібна тим громадам, робила ся людьми з громадівськими думками, а не байдужними, а то й ворогами громадівства, і як би всі люде, котрі тепер поділили ся способами (спеціальностями) праці, потрібної для громад, були, коли не в спілці й змові, то хоч би розуміли один одного. От такого розуму всіх таких спеціалістів, а ще ліпше: спілки й змови між ними, й мусять бажати на нашій Україні прихильники мужицтва, і для того, щоб вона наступила, вони мусять узяти ся за всі ті справи, котрі просто й боком потрібні на користь мужицьким громадам української породи в їх теперішньому стані. Українським громадівцям нічого страшити ся, що вони розкидають ся по великій купі ріжної праці. Хай тільки не розкидають ся хоч по безмірному просторі російського царства, а осядуть на Україні, коло українських праць, то незабаром наших людедей стане на всі ті праці..... Український соціалізм не партія а громада. То значить, що українські соціялісти мусять від тепер же змагатись, щоб, осівши по наших громадах, приложити свої голови й руки до того, щоб справляти всі служби, потрібні в здоровому житю громадському (*services publiques, fonctions sociales*) і там у громадах з тими службами проповідати здорові громадські порядки, сазувати примір їх, та обороняти старі забутки й ві парослі тих порядків від ворогів їх усіма способами, мирними й вояцькими. Нічого, здаєть ся, дозати до того, що такі робітники для українських

громад мусіли б тепер же, осідаючи по тим громадам, змагати до того, щоб счепляти ся в спілки з своїми товаришами по всіх громадах, від ближчих до дальших, і з усіма тими, хто тільки чесно працює коло такої, чи іншої, більше чи менше просто потрібної для України в її теперішньому стані праці, так щоб Україна, як скорше, покрила ся цілою сіткою зчеплених один з одним товаришів і товариств, робітників українського громадянства, з котрих як найбільше людей було б і товаришами в мужицьких громадах („Громада“, I, ст. 79—81). Інтелігентні Українці повинні допомогти нашим селянам особливо поправити спосіб їхньої фізичної праці. Важко собі й здумати, щоб цілковиті безпанські й безначальні порядки могли заложити ся там, де люде так мало вміють господарювати коло сирого матеріялу й машин, як напр. наші мужики, через недостачу в них науки про природу. От вже з цього одного виходить, що дуже потрібно, щоб по наших громадах були люде, котрі не тільки б уміли розсудити про державні й громадські порядки, а ще б уміли господарювати коло скоту, на землі, на фабриці й т. п. найліпшим науковим способом і могли б навчити тому мужицькі громади. Скажемо просто, не заходячи дуже далеко від того, що ми тепер бачимо в Росії: нас беруть завидки, коли ми читаємо „письма изъ деревни“ й т. п. химика Енгельгарда, і ми думаємо: чому не чути про люде, котрі б так розумно помагали мужицьким товариствам і громадам управляти своє господарство, як управляє той Енгельгард своє власне, для своєї користи, наймитами? Ми б бажали нашій Україні сотні Енгельгардів з десятками спеціальностей та тільки з громадівськими думками й цілями в праці. Охота до такої праці, до помочі мужицтву закладати вся і господарські товариства, показувалась і в Росії в початку громадівського руху в 60-ті роки. Тільки скоро вона замінила ся самою проповіддю про по

станя. Та при порядках державних у Росії важко було й витримати з самими смирними пробами товариського господарства, щоб не дістати ся в руки поліції, важко було вивченим соціялістам не махнути на все таке рукою. Та все таки в самому мужицтві, й у нас на Україні, сами собі ростуть проби товариського господарюваня і ждуть того, щоб учені люде подали їм свою поміч наукою“ („Громада“, I, ст. 73—74).

Революція й еволюція.

„Давати дуже велику вагу повстаням, а до того й вірити в те, що велика корінна зміна усіх громадських і господарських порядків, котру звать „соціальною революцією“, може стати ділом одного великого повстаня, навіть і в одній великій країні, це показує звичку думати більше про державні справи, ніж про громадські й господарські. Звичка та вкорінилася в людях письменних за ті часи, коли люде, поставлені в державних урядах, (царі й виборні, як напр. якобінці в часи великого повстаня французького в 18 ст.), думали, що вони можуть державною силою з гори повернути жите й самі думки й звичаї тисяч і мільйонів людей, як їм завгодно. Такі державні думки йшли тоді поруч зо старою наукою про природу, наукою, котра довго навчала, що бог творить у світі чудеса, а потім коли й дібрала ся до того, що побачила порядок у зміні всього на світі, то все таки думала про скорі зміни, про перевороти на світі земному — *les révolutions du globe terrestre*. У 19 ст. було багато повстань, а ні одно з них не здоліло змінити до коріня порядків не то громадських, а навіть державних. Недавніми часами й науки про природу, геольогія й біольогія, показали, як погалу йдуть усі зміни на світі, і вчені замінили слово *révolution* на слово *évolution* (розпускане, зріст). ова наука природня мусить перевчити письмен-

них людей і в їхніх думках про зміни порядків громадських, відучити від звичок держати свої думки найбільше на державних справах, на державних змінах, та скорих переворотах та повстаннях, і привчити памятати, що всі порядки в людських громадах ростуть, а не роблять ся відразу, і що державні чи противудержавні заходи повстання — лише частина тих приводів, якими посувають ся зміни в людському життю, а далеко не все. До того-ж і наука про громадське жите, де далі, все більше виясня, що державні порядки колись, тоді як найголовніше діло державне була війна, були корінем і господарських змін, напр. забиране землі вояками, а тепер державні порядки — лише покрівля порядків господарських і послідоком думок людських, і що, значить, їх ні заложити ні повалити в кінець не можна відразу. Сама думка про „б е з н а ч а л ь с т в о“ відкида всяку думку про переміни з гори в низ, а не з низу в гору — від особи до товариства й далі, й примушує перемінити слова *révolution sociale* на *évolution sociale* і вменшити віру в самі повстання. Повстання можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі порядки, котрі вже підкопані з усіх боків инакшими способами (те й друге видно напр. на повстаннях ізза такого ще доволі простого діла як державна воля й спільність Італії), а зробити нові порядки, та ще й громадські й господарські, саме повстане не може. Навіть повалені старі порядки, особливо громадські й господарські, вернуть ся неминуче „на другий день повстаня“, коли їх нічим замінити таким, аби господарські потреби людські, так чи сяк, а вдовольнялись, — а з тими потребами люде не ждуть довго. Таке і случилось ся в 1848—1849 рр. у Франції, коли в перший раз у великому місці попробувано було зразу повернути старі господарські порядки, поки самі щирі громадивці ще зрозуміли й здумати а не то зробити зразу і нові порядки. Майже на тому самому зупинив

і повстанський Уряд „Паризької Громади“ (Комуни) 1871 р., котрий навіть майже зовсім не змінив корінних громадських і господарських порядків, не скасував особного обладання ні хат, ні фабрик, як через те, що ще мало було в самому Парижу людей, котрі пристали би на те, так і через те, що тоді би йому самому прийшло ся поробити всі нові порядки в Парижу, а далі в усій Франції, без котрої трудно собі й здумати житя в Парижу*). Сила зросту нових громадівських порядків, значить, не стілько в повстанях проти старих порядків, а особливо не в скасованю державних порядків, скілько в зрості малих і великих товариств між людьми, в зміні звичаїв і думок людських по всім громадам якої країни, коли не всіх країн, хоть би на перший раз самих європейських, у цілому ряді праць зовсім не політичних, а громадських і господарських, родинних, наукових.

„Тепер ще є люде між чесними громадівцями, котрим такі думки не любі, котрі навіть думають, що коли люде не будуть вірити в те, що зараз же все буде по їхньому, то й руки опустять. Але

---

*) В виборах 26-го марта 1871 р. в уряд Паризької Громади з 480.000 виборців подавало голоси 230.000 людей, а з них 167.000 за Громаду. З 92 вибраних було 21 не соціялістів, 18 соціялістів-федералістів, 44 якобінців і так званих блянкістів. Перед кінцем Паризької Громади, після того як з неї вийшли 21 смирніших республіканців, в ній було 57 якобінців і 23 соціялісти-федералісти. Змін господарських уряд Паризької Громади зробив лише тільки, що дав волю не платити за квартири за часи війни (від Октобра 1870 р.), звелів відобрати церковні маетки на громаду, продовжив речинець недоплати по позичкам за часи війни, дав волю забрати заставлені в позичковому скарбі річі не дорожчі і 20 франків (*L'etrangaise, Etude sur le mouvement communaliste à Paris, en 1871*). Додати треба, що по селах же зовсім не розуміли не то що то таке соціялізм, а й са-рої республіки, і жахались її, як безбожности і мов би то збою!

се такий же самий страх, як і той, що мов би то, коли люде перестануть у бога вірити, то всі злодіями стануть, Зовсім инакше: власне віра в те, що завтра все буде по нашому, коли не сповнить ся (а ми бачили се не раз за 19. ст.) — доводить до того, що в людей, котрі вчора вірили й гарячили ся, завтра руки опускають ся!“ („Громада“, I, ст. 69—72).

Нічого й казати, що теперішній рух у Росії переважно політичний, а не соціяльний. На думку Драгоманова, так воно й мусіло вийти. Політична воля, на его думку, справа найпильніща і така, до якої можна дійти швидче, — економічна ж, соціяльна та й розумова воля — справа затяжна. „Те що зве ся по більшій часті „соціяльною революцією“ — писав Драгоманів 1878 р. — то б то цілковита й докорінна зміна теперішнього житя людського: зміна богатирського й наймитського господарства на громадське, зміна держав на вільне товариство між громадами, віри на науку й умілости, — то справа затяжна! До неї треба таких заходів і такої праці, яких поки що мало дали й можуть дати теперішні російські соціялісти з панів. Та справа більш усього потрібує думки й праці самого мужицтва. Навіть початок „соціяльного руху“ а не то вже „революції“ в мужицтві потрібує перш усього в порядкованих товариств серед самих мужиків по всій землі, хоч таких, які є вже в Європі, особливо в вільніщих державах. А того всього в Росії ледви-ледви показали ся малесенькі зернятка, та й то лише по кількох місцях. Ті зернятка потрібують не лише горячої, а й умілої, ріжновидої і найголовніще, осілої й сталої праці. До неї певно й стануть ті люде з теперішних соціялістів, котрі до неї дотепні і котрим не ма охоти самим ставати до праці коло державних справ Певно й вони зрозуміють, що й їх праця серед мужицтва й просто для мужицтва піде ліпше, і щ

ті зернятка розростуться в правдиву „громадівсько-мужицьку партію“, або ліпше сказати — в злучені між собою громадівсько-мужицькі краєві партії, лише при вільніших державних порядках“. („Листок Громади“, нр. 1, 1878 р. ст. 10.*)

Віра на Україні.

На справу зачеплену в отсій виписці з Драгоманівської програми треба звернути особну увагу. Віра причинила ся в значній мірі до загирення долі нашого народу. В своїй православній формі, вона змарнувала можливо добрі наслідки для української державности повстань нашого народу за Хмельницького, завівши переважну частину того народу в рабство московське, політичне й моральне; а в своїй уніятській формі, в Австро-Угорщині (через попів, особно на те тресованих) мало не в таке-ж саме рабство віденьське, з якого й доси не можуть вийти й гадкою, не то маси нашого народу, але й найчільніші єго світські проводирі найрадикальніших на око напрямів (я вже й не кажу про економічну руїну нашого народу в Росії тай Австро-Угорщині через попівське здирство!)

---

*) Поглядів Драгоманова на політику в сеї Росії тут не ма місця й зачіпати. Зазначу хиба гадку єго про одну дрібничку російську, але таку, від якої н а й б і л ь ш е терпіла й терпить уся та величезна держава: про особу теперішнього царя Николая II. „Ну, что же Вашъ царекъ?! — писав Драгоманів на чотири місяці перед своєю смертю: 17. н. ст. лютого 1895 р. в листі до д. Александри Гольштейн у Парижі — Надѣлаеть онъ дѣловъ! Ростомъ онъ не вышелъ, чтобъ налечь свинцовой плитой, какъ єго незабвенный родитель, а неконсеквенцій дѣдушкиныхъ въ лучшемъ случаѣ натворить. А бѣдное гечество будетъ за все это расплачиваться!“ — Справді вішілова: Росія з Україною дійсно платять за дитинячу хиткість неконсеквенції внука Александра II., — але ледви чи й Драгоманову снило ся, аби та плата була така велика, безкоєчна!..-

Тепер же справа віри доходить у російській Україні до точки, яка вимагає найпильнішої уваги тамошньої нашої поступової світської інтелігенції: попівство в російській Україні може незабаром стати національним, українським, а на се певно зловить ся багато малокультурних українських світських патріотів, — так як воно було в Австро-угорській Україні, де наше попівство, спинюванем лаїцізації нашої політики, загірювало українську справу, так що їй приходило ся (таї доси приходить ся) тратити чимало сил на боротьбу за своє визволене від рідного клерикалізму, який опутав душі не лише наших селянських мас, але й їх світських проводирів, таї зробив їх малоспособними до боротьби й конкуренції з культурнішими чужинцями. Ось чому дійсно поступові люде серед нашої світської інтелігенції в російській Україні мусять за-годї напружити всі свої сили, аби спинити з гори перевагу нашого національного попівства в політиці й вихованню поколінь нашого народу. Се, розуміє ся, не значить, аби православна церква на Україні не мала бути знаціоналізована, що до мови й заряду, таї незалежна від теперішньої всеросійської церкви. Але не значить воно й того, аби знаціоналізована православна церква в російській Україні була пануюча, обовязкова для всіх Українців, оплачувана з державної чи краєвої каси. Навпаки, треба старати ся вже тепер, поки церква православна в Росії взагалі дуже слаба (пригноблена здавна російською бюрократією), — відділити єї зараз же від держави таї здати вдержане церков і кермоване ними на самих вірних, без ніяких на се податків, навіть і громадських. Окрім повної волі православної церкві на Україні, треба дати таку-ж волю і вільно-релігійним церквам на Україні (штунді й т. г як і вільній критиці релігії. Та, при всім тім, і поступові люде зо світської інтелігенції не пови дати себе захопити ніякій українській релігійі

течії, хоть би й як вільній, на око, тямлючи, що тепер культурна вартість якоїсь віри чи церкви — в тім, о скільки вона сама йде за поступовими світськими течіями, та що поступ усякої нації взагалі може йти успішно лише дорогами світської культури.

Не треба й додавати, що між дальшими словами Драгоманова про віру та тим, що я про него сказав у своїм відчиті, суперечи не ма. Драгоманів був переконаний, що віру треба заступити наукою й штукою (звісно, не насильно!), але факт істнування віри серед темних мас власного народу змушував его числити ся з моральною силою, вложеною в ту віру (але над'уживаною попами проти народу!) тай повертати єї на більшу народну користь. Ось через що Драгоманів писав популярні книжочки не лише з обсягу критичної науки про віру, але й про вільнорелігійні рухи на Україні й де инде.

„Теперішний стан нашої України зверта увагу ще на багато таких справ, котрі вважливі й для громадівців на всьому світі. Так напр. було вже сказано вище, що в нашому мужицтві в Росії показують ся люде, котрі йдуть проти попівства, котре, між инчим, просто пристало до чужого начальства й панства і ворогує проти українства, а що в нашій Україні в Австрії попівство виробилось у своє панство. Через це все наші громадівці мусять виступити проти попівства дужче, ніж це доси роблено було громадівцями напр. у Московщині. А в Австрії наші громадівці мусять виступити проти попівства може ще дужче, ніж в Україні малоросійській, власне через те, що там попівство не так відцурало ся від української породи й иноді мачить себе й других і самі мужицькі громади, буцім то воно стоїть за ті громади й може полекшити долю. В нашій австрійській Україні безпремінно як найскорше треба налягти на те, щоб попівство обмерзіло молодим людім, щоб вони не йшли

в попи. Отже, повалити готове попівство й не дати вирости новому серед таких братств, як штунда, котрі тепер виступають проти готового „православного“ попівства, та тільки з тієюж самою „святою“ книгою, на котрій заснували ся православні святощі й попівство, помогати теперішнім противупопівським братствам стати людьми цілком вільного розуму — можна тільки так, щоб підкопати в корені віру в те, чого не бере розум чоловічий. А це можна зробити тільки за помічу науки про зріст усього в природі, а також про те, як росли й віри й попівські порядки по всьому світі. Тепер уже в Європі досить виробилось такої науки, та тільки громадівці мало спожиткували її в своїй проповіді, навіть і ті, котрі, як „Спілка Громадівська Alliance Socialiste“ 1867 р., просто написали в своїм уставі, що „Спілка“ заявляє, що вона не вірить у бога й хоче, щоб „віра замінилась наукою“. А по деяких країнах (напр. у південній Німеччині й самій Франції) ще не перевели ся громадівці, котрі думають помирити своє громадівство з вірою й навіть із християнством. Аж остатними днями в північній Німеччині, коли показала ся проба пруського лютерського попівства привернути до себе робітників, вигадкою „державного й християнського соціалізму“, — німецька „соціально-демократична партія“ виступила з різкою проповідю против віри й попівства. Доси ще противупопівська наука держить ся скрізь більше серед багатших людей і переходить до чорноробів дуже помалу, більше к р а п е л ь к а м и, що проціжують ся зверху вниз ніж через упорядковане навчане від людей, котрі взяли ся за те докладно. А таке навчане тепер дуже потрібне, бо попівство було першою білою працею, котра підняла купку людей над іншими, чорноробами, а потім у купі з вояцтвом, а далі з усяким іншим начальством і панством, вбільшувало й святило нерівність між людьми, захопило собі великі маєтки і доси стоїть за них і підпирає державну

й громадству неволю й нерівність і силкує ся повернути великі купи богомільного народу проти всіх противників тієї-ж неволі й нерівности, в тім числі найбільше проти громадівців. Віра й попівство здавна підбивали незгоду між людьми й не можуть перестати підбивати її ніколи. До того всього коли нові безначальні порядки потрібують, щоб люде мали більше часу на науку й не несли нікчемної праці й видатків, то певно, що скасоване віри, богомільства, церков і попівства влекшить ті тягарі, котрі скрізь несуть людські громади. От через це все наукова праця з рижних боків проти попівства єсть одна з найбільших потреб прихильників громадівства скрізь.*) Коли-ж на нашій Україні попівство звертає на себе більшу, ніж по деяких інших країнах, увагу громад, то тут мусіла би повстати тепер же, по всіх купках українських громадівців, пильна праця, щоб почати широку проповідь проти кореня віри й попівства за помічу науки природної й громадської“. („Громада“, I, ст. 74—77).

Чужинці на Україні.

„В наших книгах („Громади“) читачі побачать не раз недобре слово про чужих людей на нашій Україні: про Ляхів, Москвинів, Угрів, Німців, Жидів. Але-ж розваживши над тим, читач

---

*) Уряд Громади (Комуни) Паризької 1871 р. постановив, що віра — діло домове, а не громадське. Управа 4-ої та 17-ої волостів (arrondissement) паризьких постановили, що в школах громадських не будуть учити попи, що вся наука в них буде опирати ся лише на вільному розумі, а управа 17-ої волости постановила, що ученикам не будуть давати в школах ніякої книги, ніякої речі, котра чим небудь буде противна науковому методу“ (Le français, App. 53—58). Але доси ще таких шкільних книг не ма! А в такі го часи, як часи Громади Паризької найліпше й видно, яка томилка була зроблена через те, що попівську силу серед простих людей, особливо селян, не підкопано було раніще—наукою.

наш певно побачить, що ми говоримо про них не як про людей перш усього не нашої породи, а як про людей, котрі або шкодять нашому мужицтву, або не дбають про нього. То люде стану панського, попівського, чиновники (урядники), купці й т. п. неробочі білоручки або коли й білоробочі, то до того такі, котрі зовсім не думають про те, щоб хоч стільки служити нашому чорноробу, скільки скрізь служать білороби чорноробам одної з ними породи. Така чи инша порода людська може нам бути більш чи менш до впободи, так само як і способи праці, які в ній вживають ся навіть для нашої ціли. Але ми ніколи не дамо волі заціпати кого небудь в його домовій праці. Ми тільки мусимо давати одсіч усякому, хто думає порядкувати на нашій землі не тільки на шкоду нашому мужицтву, але й не знаючи його, не питаючи його, або й зневажаючи його. Хто ж і чужий працює в спілці з нашими людьми, поважаючи їх, хто пристає до наших громад, а особливо до громад мужицьких, той для нас такий же наш чоловік, як мовби то він був наш і зроду. Та такий і мусить бути всякий громадівець: коли Українець, котрий не став громадівцем, показує тільки, що він не додумав ся або недовчив ся до кінця, то так само й громадівець на Україні, котрий не пристав до Українців, теж не довчив ся, не додумав ся до кінця, не поборов у собі пана, чиновника. Але й того мало: ми добре знаємо, що людей, котрі додумали ся до кінця, ще мало на світі, і що тепер ще не можна й бажати, щоб люде панського роду й казенної школи зовсім служили мужицтву, та ще й українському. Примір такої служби мусять показати перш усього наші люде, то за ними підуть і чужі. Ми-ж не пропустимо пошанувати всяку працю, чим небудь користну для наших громад, для українства, хтоб її зробив: і наш чоловік, хоч би він і не згожував ся з нами в усіх думках наших, хоч би він і не думав про службу власне нашим громадам („Громада“, I, сторона 84—85).

Безначальні порядки на Україні.

„Нашим людім найліпше: стати спільно, щоб жити по своїй волі на своїй землі.

„Що-ж то значить: жити по своїй волі на своїй землі? Чи то значить тільки заложити свою окрему державу, як напр. зробили це на наших очах Італіяниці!

„Безперечно, Українці багато стратили через те, що в ті часи, коли більша частина других пород людських в Європі складали свої держави, їм не довелось того зробити. Як там не єсть, а своя держава, чи по волі, чи по неволі зложена, була тай доси ще є для людей спілкою задля оборони себе від чужих і задля впорядкованя своїх справ на своїй землі по своїй волі. Але-ж не всіх справ і не для всіх людей рівно! Тепер вже люде переросли державні спілки й прямують і волею й неволею до якихось інших. Тепер вже показало ся, що й в тих породах людських, котрі мають свої держави, й великі, багаті й вільні (напр. як Франція, Англія), або й великі спілки вільних держав (як Північно-Американська Спілка), більша частина людей бідує мало чим менше, ніж бідують мужики українські. Безперечно, що коли б Українці перш усього вибили ся з під чужих держав і заложили свою, то вони би стали так само як і другі породи, самі міркувати, щоб полекшити ту біду. від якої терплять скрізь люде. Але-ж того, що пропало, не вернеш, а на далі повстане против Австрії й Росії. таке як робили за свою державну спільність Італіяниці за помічю Франції, — для нас річ не можлива. Швидче можливе діло для нас стати всім в одній державі, це коли б одна з тих держав, що тепер володають нашою землею, црвала решту її від другої держави. Звісно, це шидче може зробити Росія з Австрією, ніж Австрія Росією. Але в таким разі наші справи не поліпли би багато, хиба б, що наші австро-руські

брати зовсім би запевнили ся про те та пристали би до спільної праці проти всякої неволі, від котрої ми терпимо. Далеко можливіше для Українців добивати ся в тих державах, під котрими вони тепер, усякої громадської волі за помічю других пород, котрі те-ж піддані тим державам. Але-ж це таке діло, котре потрібує стілько всякої праці, що в кінці її не варто здобути лише державну волю й спілку. Не варто було би здобути лише те й тоді, коли б довело ся справді людім української породи добитись того через велике повстанє й кроваву війну. Мало того, що ми бачимо по других людях, котрі мають свої держави, напр. хоч би й в Італії, нас може навчити примір і нашого повстаня за часи Богдана Хмельницького, коли наша Україна справді була найбільше подібна до самостійної й чималої держави.

„Держава та зложила ся через повстанє великої частини поспільства, козацтва, міщанства, попівства та трохи й панства, що не забуло ще русчини й „благочестя“. А вже серед самого повстаня показувала ся незгода між багатшими й біднішими, між поспільством, міщанством і козацтвом, і панством, між козацтвом, поспільством і попівством, далі між козацтвом простим і значним. Незгода ця примусила Українців шукати помочі проти Польщі в „союзі й протекції царя восточного“, котрі союз і протекція обернули ся в „підданство“, і то не „вільне підданство“, як хотіли українські козаки, а „вічне підданство“, як поправляв гетьмана Виговського цар москоський. Вже за часи того Виговського незгода між тими поділами наших людей по стану й по богатству дійшла до того, що вже наперед можна було бачити, що українська держава не встоїть „серед незгоди частих і непостоянних начальників“ кожного стану та серед „незичливи сосідственних монархів факцій“ (злочинств), як нрікали товариші війська запорозького... Стало с це через те, що ті, хто закладав українську де

жаву 17-го століття, скидали з себе лише чуже ярмо та те, що найбільше мулило їх, а не виривали неволі з корінем: вони полишили стани людські: попівство, вояцтво (шляхту й козаків), міщанство, поспільство; вони хоч і казали потім, що „козацька шабля скасувала колишні панські кріпости на землю“, але не вміли подумати про те, як би не заводити нових кріпостей, а всі кинули ся на займанщину поля, лугів, млинів, а то так і полишили старі кріпости на ґрунти православних церков і шляхти й козаків, з тими підданими, котрі „обиклюю повинность отправовали“. На тім і вмовились державні люде українські з царем, у Переяславі (1654 р.) і зараз же почали і від нього і від гетьманів випрошувати собі нові маєтності з підданими, або хоч з послушними. „Як люде осіли ся після Хмельницького, казали в початку 18-го ст. у нас на Україні, то можніщі повписували ся в козаки, а підліщі лишили ся в мужиках“ (див. книгу Лазаревського. Малоросійські посполитые крестьяне, 1648—1783; Чернигів, 1866 р., ст. 5, 6). Через кілька років після переяславської умови 1654 р. Городова (міська) Україна вже знову мала нових своїх „дуків-Ляхів“, а за тим стало ся так, як усі знають. В Україні Низовій (Січовій) згода й воля держали ся довше, бо там менше було станів та займанщини (бо майже не було хліборобства), а було товариське вояцтво й господарство (рибальство, полюванє, скотарство).

„В цьому то товаристві: в рівности й спільному товаристві над усім, що потрібно людім, і єсть корінь волі і для людей, маючих свої держави і не маючих їх. „Шабля козацька“ инакше би послужила „матери нашій Україні“, ли б вона „скасувавши нестерпимую лядськую волю“, не ділила людей на стани і не попускала йманщини, а повернула би всю Україну в „вольности всього товариського люду українського“,

в те, чим були річки й луки на низовій Україні для „товаришів війська запорозького“. От до того, що справити в наших дідів не стало розуму, коли вони складали козацьку державу, — як і ні в кого в ті часи, до того мусимо тепер, після довгої й гіркої науки, добивати ся ми, їхні онуки, в котрих нема ніякої держави.

„Ясне діло, що така велика купа людей, як на нашій Україні, не може бути одним товариством, інакше вона б перестала бути й вільним товариством. Вона мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних в усіх своїх справах, інакше які небудь громади будуть поневолені робити не те, що вони хочать, і не там, де вони сидять. Добре було товаришам запорозьким, що року кидати жереб, якому куріню яка річка на цей рік дістане ся, бо товаришів запорозьких було завше зо 6 тисяч, і вони вже через вояцтво своє мусіли найбільше судіти в Січі, коли не були в поході. Але вже те одно, що кождий товариш мусів конче приставати до якого куріня січового, аби стати справді товаришем січовим, робило, що справдешньої рівности не було між усіма, хто сидів на всій землі запорозькій (а їх там було не 6 до 10 тисяч, а 50 до 60 тисяч), хоч і кождому була воля перейти в Січ і стати товаришем. Та в тім то й сила, що не кождий схоче, а всі не можуть кидати свою громаду та йти в другу, в середню, навіть на час. Не буде рівної волі й тоді, коли хто небудь буде справляти ся в усьому за другого, як се робить ся в виборних державах. Виборний лише тоді не стане начальством, коли він просто справить те діло, за котрим його вислав другий, котрий знав наперед, яке то діло й наказав, як його треба справити. З цього ясно, що справді вільними можуть бути лише маленькі держави, або ліпше сказати, громади, товариства. Справді вільною спілкою може бути лише

спілка товариств, котрі просто чи через виборних людей для кожної справи, обертають ся до других товариств, з котрими їм найближче, найлекше, найпожитніше бути спільними, за потрібними їм справами, віддаючи їм поміч за поміч.

Розважаючи далі, побачимо, що й громада потрібна людім лише для того, аби кожному було найліпше, значить, і громада лише тоді буде мила кожному, коли вона не неволить нікого бути в ній, чи не бути. І громада мусить бути спілкою вільних осіб.

От дійти до того, аби спілки людські, великі й малі, складали ся з таких вільних людей, котрі по волі походили ся для спільної праці й помочи в вільні товариства, — це й є та ціль, до котрої добивають ся люде, і котра зовсім не подібна до теперішних держав, своїх чи чужих, виборних чи не виборних. Ціль та зветь ся безначальство: своя воля кожному й вільне громадство і товариство людей і товариств.

Це діло не зовсім таки нечуване на нашій Україні. Наша Січ Зипорозька була подібною вільною спілкою: кождий міг прийти до неї й відійти, коли хотів. Кождий приставав до такого куріня, до котрого хотів; кождий курінь був спілкою воляцькою тай господарською, котра працювала спільно тай уживала спільно своє добро в спільному будинку. Всі 38 курінів склали товариство січове. Товариство володіло всім добром на землі своїй і ділило що року по жеребу між курінями те, з чого найбільше жили товариші: річки. Хто хотів „лисичити“, зьвіря ловити, ті склали ся на час роботи в курінь і ділили ся заробленим рівно. Вся старшина курінна й січова була виборна на рік, або поки вгодно товаришам. Правда, як ми це вже гадали вище, такі товариські порядки не розширяли ся в Січі на всіх людей і на все господарство. У січовиків було поспільство (прості люде;) они давали заводити на хуторах займанщину. У них

появили ся і піддані. Окрім того, порядну згоду вміли держати січові товариші лише по курінях, котрих і вороги їх не могли не похвалити, а в цілому товаристві часом бувало чимале безладе (див. Ригельманъ, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи. Л. 1848, IV, 67—84). Та ніхто-ж і не думає, аби в 17-тому століттю та ще при такій колотнечі, яка була тоді по наших сторонах, могли бути як раз такі порядки, як слід їм бути і які будуть колись. Примір Січи лише показує, що ті вільні порядки, про котрі ми зараз говорили, зовсім не таке діло, що його ні здумать ні згадать, тільки в казці сказать. Більше ніж двіста років стояло з подібними порядками січове товариство тай робило своє діло, вояцьке й господарське, далеко не погано. Звісно, діло запорозьке було доволі просте; тепер у людей більше діла, більше потреби, та за те в них і більше науки й більше розуму, то вони зможуть управитися ліпше січових товаришів. Тепер ніхто ще не може сказати докладно ні того, коли напр. сьвіт дійде до таких безначальних порядків, про які сказано вище, ні всіх доріг, якими він дійде до них. Цілком такі порядки аж тоді можуть бути і в одній якій країні, коли вони будуть на всьому сьвіті, бо лише тоді зовсім перестане потреба в вояках і купцях, з котрих скрізь і заводить ся панство й богатирство, а за тим і начальство. Для таких порядків треба також, аби не було попівства й віри, з котрої виходить попівство, бо попівство те-ж панство й начальство, а віра заводить незгоду між людьми. Замість віри мусить бути вільна наука, котра до того мусить на стільки полегчити людім чорну роботу, аби люде не могли ділити ся на чорноробів і білоробів, аби кождий робив чорну роботу і мав час і для білої роботи, для управи громадськи діл, для науки, котра тепер лише в руках панств або доводить до панства вчених людий над неченими. А це все речі не легкі й не близькі.

Але-ж до того всього, до тих безначальних порядків увесь сьвіт іде й іти ме, бо доти не може бути супокою між людьми, поки де небудь, хто небудь буде в якій небудь неволі. От через те ні один народ, ні одна держава, ні один гурт людей (партія) не здоліє того, ні щоб не допустити таких порядків, ні щоб зробити їх проти волі людської: до них добивають ся й будуть добивати ся люде і навмисне й не навмисне, і через науку і через державні переміни і через повстаня і через усякі спілки між людьми“ („Громада“, I, ст. 36—43). Соціялісти на сьвіті перечать ся між собою про те, чи мають бути заведені такі безначальні порядки чи соціялістичні держави, але корінні думки в усіх соціялістів однакові, а „таке чи инакше впорядковане громад малих і великих по тим думкам зробить ся швидче силою потреб людських ніж заранніми розмовами, більше потребами впорядкувати працю над виробкою пожиточних людім річей господарських (економічних) чи то малими чи великими купами й спілками людей, ніж думками (політичними) про порядки державні й протидержавні, та перемінами в державних порядках, або скасованем тих порядків через повстаня. Повне-ж безначальство, повна воля кожної особи все лишить ся цілю всіх порядків, чи по малих чи по великих спілках, так само як думка вменшити до 0 (зера) перешкоду від тріня в машинах („Громада“, I, ст. 45—46).

Держава й громада ; прогрес і регрес*).

Дещо нового, по крайній мірі на українській мові дає (в I т. „Записок Товариства ім. Шевчен-

---

*) Див. „Народ“, 1893, нри 14, ст. 130 і 17, ст. 186—188. е вважаючи на рецензійну форму, ся статейка Драгоманова, — котрій заголовок дав я, — дуже важна, яко найзагаль-

ка“, з 1892 р.) стаття д. М. Сергієнка „Громадський рух на Україні-Руси в XIII. віці“, Заголовок статті д. М. Сергієнка трохи за широкий, а вся робота трохи вривкова. Власне д. Сергієнко хотів показати, як в деяких околицях між Волиню, Поділем і Київщиною, після нападу Татар у 1240 р., проявило ся противенство князям (надто Данилу Романовичу) і мов би охота жити без князів (по крайній мірі Рюриковичів), під прямим підданством Татар. Анальогічне таким проявам знайшов д. Сергієнко і в деяких кутках Північної Русі, що потім стала Московщиною, хоч в кінці праці зрікає ся всякого рішучого суду.

„Для кого держава єсть альфа і омега усього історичного процесу, — каже д. Сергієнко, — той не може инакше цінувати сей громадський рух (проти князів-Рюриковичів) як тільки за історичний регрес, за вельми сумне збочене громади з правдивої стежки, тяжку історичну помилку. Ми-ж не збавляючи ціни державі, яко культурній і поступовій формі, одначе тільки тоді можемо встоювати за неї, коли вона дає запомогу духовно-моральному, економічному і політичному розвитку громади“. Далі д. Сергієнко говорить, що княжий державний

ніший погляд его на користь і шкоду з істографії, в тім числі й української. Про Болохівців написав Драгоманів статю, з нагоди праці д. Дашкевича п. з. „Болоховская земля“, та вложив єї в історію України, написану яко вступ до его-ж історії української літератури (лише початої!), але, на жаль, я тої статі не маю під руками. (Лежать усі такі рукописні праці Драгоманова, недоступні ні для кого, з великою втраатою для теперішнього українського руху! І нема на всій широкій Україні людей, котрі би зглянули ся на те тай видали его швидче на користь земляцтву!! (В згаданій статі, як і в отсій рецензії, вказує Драгоманів лише на одно з тих безчисленних перекотипіль, за якими Івганяють завзято наші вчені, письменники, взагалі народні діячі: в історії, літературі, політиці й т. п. без найменчої користи для поступу живого народу... М. Сергієнко се псевдонім д. М. Грушівського.

устрій, в старій Україні, вийшовший з „примученя“ громад, був для них тяжкий і що громади мусіли попробувати вменшити, або зовсім скинути з себе его ваготу. Вказані ним громади в XIII ст. покористувались татарським нападом і знищили в себе зовсім підданство князям (як дума д. Сергієнко) хоч може б слід було сказати: Рюрикевичам, бо по крайній мірі докладно про стрій тих громад ми не знаємо, а ще перед тим у частини тих громад, у Болохівців бачимо своїх князів. „Звичайно, — каже д. Сергієнко, — це не найлучша, не найпряміща стежка громадсько-політичного прогресу. Далеко більше користним було б поступове реформуване, крок за кроком, тогочасного устрою, що помалу поліпшувало б громадсько-політичні відносини і наvertsало їх до нормального становища. Але для такого поступованя треба було далеко більшого політичного вихованя, осьвіти, анїж яке було; все то було не до смаку тогочасній громадї. І вона нищила те, чого не вмїла реформувати, як те потім нераз з нею траплялось (важні слова!) Чи вона тим більше виграла, чи програла — за се не беремо ся гадати“.

Чому-ж так боязко? — питаємо ми автора. Єму треба було тільки приложити до его „громади“ ту саму мірку, котрою він міря вартість его „держави“, то б то спитати, чи противукняжа реакція Болохівців і т. п. „дала запомогу духовно-моральному, економічному і політичному розвигу громад“? та пошукати в документах хоч натяку на той розвиток, напр. якого письменства в тих „історичних реакціонерів“.

Ми думаємо, що нерішучість д. М. Сергієнка виходить з того, що він подїля досить чудні погляди на „державу“, які держать ся в Росії навіть в учених людей, котрі по своєму перевернули зяту в німецьких філософів ріжницю між Staat (держава) і Gesellschaft (громада). На самім ділі ж сими категорїями якової ріжниці не ма, а може

бути тільки кількова. Атенська городська громада така-ж держава, як і велика Персійська деспотія. В новій історії і абсолютна монархія типу Юстиніана, по типу котрого складались усі князівства й царства християнської Європи, і монархія з парламентом (King in Parliament), яку сформулювали англійські Хартії про вольности XIII—XIV ст. і до якої змагались дійти і в старовину царства континентальні (напр. Франція, в котрій остатні états généraux були в 1614 р., і Московщина, в котрій остатній Земській Соборъ був у 1698 р.) і італійанські городські республіки, і нідерляндські городи XIV—XV ст., спілка городів нідерляндських XVI ст., і спілка сел і городів Швейцарських XIII—XV ст. котра почалась прямо з того, що селяне трьох лісних долин знищили в себе володінє князів Габсбургів, — були однаково державами. Данилово королівство було державою, і Болохівські й т. п. громади були те-ж державами. Судити ті громади однаково треба по тому, скільки в них було сьвідомої організації народніх сил (чи з низу в гору, чи з гори в низ) і скільки просьвіти, котра всего точніше міряє ся письменством. При присутности сих двох умов держава спосібна к поступу, к поліпшаню, к тому, що б і форми єї перемінились на користь більшости громадян. При сих умовах і реакція, на поверховний погляд антиісторична, на самім ділі повертає ся на користь прогресу соціольогічного. Так напр. нідерляндська революція XVI ст., англійські революції XVII ст., були свого роду регресом проти прагматичної історії, бо направлялись проти Королівської диктатури й централізованої адміністрації за середньовічні порядки XIII—XIV ст, де в чому не вигідні громадї, напр. в справах соціяльних. Але з тої реакції вийшов правдивий прогрес — найбільше на політичному ґрунті. Маколей цілком правий, коли каз, що Англичане тому не робили революції, що в XI ст. зробили революції консервативні. А сі консе

вативні революції (а в Нідерляндах навіть явно регресивні, бо Нідерляндці покликувались проти Пилипа II. навіть на такі архаїчні порядки, як ті, що були освячені такими грамотами, як брабансонська *Joueuse Entrée* XIV ст.) тому довели до добрих наслідків, що в Англії і Нідерляндах революціонери-реакціонери не забували потреби як найширшої організації і руководилися просвітою, письменством. Власне до виробки вірного суду над боротьбою руських громад з князями може найбільше служити порівнянє її з боротьбою нідерландських городських громад ще XII—XIV ст. Чому тут безсторонний культурний історик не може вагаться ні на мінуту, на чий бік стати, хоч князі там іноді виставляли принципи й прогресивні, напр. юстиції, вільної від вузько-корпоративних інтересів? Тому, що городські громади нідерландські не тільки боролися проти матеріальної експлоатації княжеської, не тільки боронили доісторичні основи автономії, а й свідомо ставили її принципи (по крайній мірі право своє самим накладати податки й служби, право опиратися проти своєволі князя і його чиновників) а в той же час були осередками складної культури економічної, шкільництва, умілостей, літератури.

Коли закони, виведені з таких історичних примірів, прикладемо до наших громадських рухів — таких, як той, котрий показує д. М. Сергієнко, то побачимо, що навіть говорити про те, чи виграла, чи програла з них громада — нема рації: вони просто пропали без послідків, як мільйони доісторичних суперечок, котрі случались на нашій великій Скитії. Д. М. Сергієнко дав найміцнішу підставу до суду над тим рухом сказавши, що він не дав Данилу „поставити опір Та-там“. А який же можливий у нас був сталий прогрес без того, що б наша нація вибавилась від Татар?

Ми знаємо, що у нас є навіть між ученими людьми такі, що дивлять ся іділічно на наші відносини з Татарами, напр. у часи запорозькі. Для їх іділій можуть дуже стати в пригоді ті факти, котрі приводить д. М. Сергієнко і з котрих виходить, що хвилями і по місцях у XIII ст. деякі сільські громади і в нашій Русі і в Північній ліпше жили (або скорше треба сказати: ліпше їли) під Татарами, ніж під князями-Рюриковичами. Так ми мусимо вказати на найновіщі пригоди руського житя під захистом татарсько-турецьким.

Звісно, як у початку XVIII ст. велика купа козаків-Великорусів (Некрасовці) утекла „під Турка“ від важкої державної системи і страшних репресалій Петра I, а потім у кінці XVIII ст. „під Турка“ ж утекла й частина наших Запорожців. Безспорно, Некрасовці й задунайські Січовики під Турком заховали ліпше старі козацькі порядки ніж Донці й Чорноморці в Росії; безспорно, їм зоставалось для себе більше риби, котру вони вловляли в річках і морю, — а коли порівнати їх жите з житем крепаків, котрі оселились на степах запорозьких, то ріжниця вийде ще більше на користь житя під Турком. Та ось біда: різались Некрасовці з Запорожцями, як дикі звірі, — далі самі Запорожці не стерпіли того, що султан посилав їх „на свою віру бити“, то б то всмиряти повставших Греків, котрі після Сербів почали в XIX ст. еманципацію національностей. А ще важніше: чому „вільне“ під Турком козацтво не дало ні Квітки ні кобзаря Шевченка, а дала їх „закрепачена“ Україна? Некрасовці й доси живуть під Турком і їдять ліпше, ніж великоруські мужики, та що з того для великоруської нації і навіть для великоруських мужиків? А тимчасом і Запорожці 1775 р. і навіть Некрасовці 1708 р. були все таки культурніші від Болохівців XIII ст.

Зо слів д. Сергієнка, котрі ми привели вище курсивом, можна вивести, що він рівня рух Бо-

лохівців і т. п. до козацьких. Се матерія довга. Що б усунути з свого боку непорозуміння, ми скажемо, що в козацтва XVI—XVIII ст. все таки була і певна національна свідомість і певні зерна культури, хоч, звісно, воно чимало взяло на себе гріха перед культурою. Задунайська-ж Січ, одійшовши під Турка, відрізала себе від городової, культурнішої України і повернулася в доісторичний стан, котрий не дав нічого сінько для поступу українського народу.

Ні, коли вже ми вводимо в наші історичні праці такі речі, як питане про прогрес, то треба рішучо позбутись від усяких іділій, монархічних і аристократичних, як і болохівських, козацько-татарських, народницьких, а цінити прояви історичні тільки з погляду прогресу і его умов! Встановивши собі консеквентний погляд на прогрес в історії, ми зможемо виробити собі міцну підставу і провідну думку і для прогресівної громадської праці.

Д. Сергієнко, як видно, молодий ще вчений. Ми позволимо собі дати йому раду: не відділяти історії руської від загально-європейської і не покладатись на „свою мудрість“ російських учених, котрі зросли на такому поділі і через те власне не мають провідних думок філософії історії.

М. Драгоманів.

Digitized by Google

Можна купити в автора (Львів, вул. Люблин-
ської Унії, ч. 5), та в книгарні „Наукового То-
вариства ім. Шевченка“ (Львів, вул. Театральна 1).

39-40!